

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV ADINA TARİX İNSTİTUTU**

ZEMFİRA HACIYEVA

**İRƏVAN
XANLIĞININ
TARİXŞÜNASLIĞI**

MONOQRAFİYA

AMEA A.A. Bakıxanov adına
Tarix İnstitutunun Elmi Şurasının
qərarı ilə çap olunur.

ÇAŞIOĞLU
BAKİ – 2012

Elmi redaktor: tarix elmləri doktoru,
professor **Tofiq Mustafazadə**

Rəyçilər: tarix elmləri doktoru,
professor **Camal Mustafayev**

tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
G.C.Nəcəfli

Щабыйева З.Я. Игъван ханлыынын тарихщнаслыы/
Монографийа.
Бакы: Чашыюьлу, 2012. - 140 сящ.

ISBN 978-9952-27-341-0

© Насіуева З.Ә., 2012
© “Чашыюьлу” нәшрийяты,

2012

GİRİŞ

XVIII yüzilliyin ortalarında Azərbaycan ərazisində yaranmış feodal dövlətlər müstəqil dövlətçilik ənənələrini özündə ehtiva etmiş, XIX əsrin əvvəlinə, bəziləri isə 1828-ci ilə qədər mövcudluğunu qoruya bilmiş, əksəriyyəti suveren xırda dövlətlər tariximizdə “Azərbaycan xanlıqları” adı ilə yaşamış, milli salnaməmizdə, qan yaddaşında silinməz izlər buraxmışlar. Xanlıqlar sırasında öz fərdiliyi ilə seçilən, Rusiya imperiyasının işğalçı qüvvələrinin hücumlarına rəşadətə müqavimət göstərmiş, sonda (4-cü hücumu zamanı) xəyanətlə təslim edilmiş İrəvan xanlığıdır.

İşğaldan sonra rus hökuməti etibarlı siyasi dayaq məkanı yaratmaq niyyətini gerçəkləşdirməyə başladı. Bu planın tərkib hissəsi kimi köçürmə siyasəti həyata keçirildi, nəticədə, İrəvan xanlığı ərazisinə köçürülən çoxsaylı erməni mühacirləri üçün gələcək «Vətənin» təməli qoyuldu. Buna qədər, yəni xanlıq dövründə İrəvan şəhərindən kənarda yaşayan və dövlət qurmaq iddiasında belə olmayan azsaylı ermənilər, əsasən din xadimləri və Rusiyada yaşayan, müəyyən dairələrdə nüfuz sahibi olan erməni mənşəli çar məmurları, zəngin tacirlər və digərləri Azərbaycanın tarixi torpaqlarında ermənilər üçün dövlət yaratmaq xülyasına düşdülər.

Xristian təəssübkeşliyindən doğan “erməni məsələsi” müəyyən xarici siyasi dairələrin marağına uyğun gəldiyi üçün siyasi möhtəkirlik alətinə çevrildi. Bəzi işğalçı dövlətlər bu tarixi fürsətdən istifadə etməklə Qafqazda gələcək milli münəqişələrin əsasını qoydu. “Müsəlman dövlətlərinin əsarətində” yaşayan xristian ermənilərin “qayğıkeş” hamiləri əvvəlcə zərbəni silsilə türk sülalələrinin idarə etdiyi Cənubi Azərbaycana vurdu. Daha sonra növbə Osmanlı dövlətinə yetişdi, nəhayət, “təmənnasız himayə” rus-türk müharibələrinin nəticələri olan San-

Stefano (Yeşilköy) müqaviləsi və Berlin Konfransının bəzi müddəalarında öz əksini tapdı. 1885-ci il sentyabrın 30-da əslən Vandan olan Mkrtç Portaqaqyanın yaratdığı “Armenakan” qrupu açıq fəaliyyətlə ermənilərin niyyətlərini ortaya qoydu. İstanbul Qumqapı məhəlləsində polisə göstərilən silahlı müqavimət, şəhər həyatının iflic vəziyyətə salınması erməni terrorunun başlanğıcı oldu. Bu hadisədən sonra - 1887-ci ildə Cenevrədə ermənilərin yaratdığı “Hnçaq” təşkilatı türklərə qarşı terroru öz proqramlarında rəsmən bəyan etdilər.

1904-cü ildə sözügedən təşkilat öz siyasi proqramında dəyişiklik etdi. Daşnaksütyun fırqəsinin bu hərəkəti sırf ermənilərlə məskun erməni ərazisinin vücuda gətirilməsi məqsədi güdürdü”.¹ 1914-cü ildə Tiflisdə rus ordusunun komandanlığı ilə görüşən, general-mayor rütbəsi alan “Türkiyə ilə qarşıdakı müharibənin Qafqaz cəbhəsi üzrə baş mütəxəssisi”² Andranik Ozanyanın erməni xalqı qarşısında göstərdiyi “xidmətlər” hamıya məlumdur. Onun rəhbərlik etdiyi “erməni batalyonları Şərqi Anadoluda türk mənşəli qadınları, uşaqları, qocaları öldürüb meyitlərini məscidlərdə üst-üstə qalayırdılar. Bolşevizm bayrağı altında müsəlmanlara qarşı hər cür vəhşilik törədən daşnaklar nəinki kişilərə, hətta hamilə qadınlara belə rəhm etmirdilər”.³ 1918-ci ildə Azərbaycanda mart qırğınları zamanı “müsəlman bolşevik olsaydı belə, daşnaklar ona aman verməyərək kefləri istəyən adamı öldürər, evləri dağıdıb xaraba qoyardılar”.⁴

Beləliklə, uzunmüddətli və məqsədli fəaliyyətlər, habelə 1918-ci ildə yaranmış əlverişli tarixi şəraitin məntiqli nəticəsi tarixin özü qədər qədim, Azərbaycanın ayrılmaz parçası olan bir diyarda - keçmiş İrəvan xanlığı ərazisində Ermənistan dövləti yaradıldı. Müstəqil Ermənistan Respublikasının yaradılması mə-

¹ M.Məmmədzadə. Milli Azərbaycan Hərəkəti. Berlin, 1938, Bakı, Azərnəşr 1994 (təkrarnəşr) s.38.

² История Азербайджана в 3-х томах, в 4-х частях. Баку, 1958, с.137.

³ M.Əsəd, V.Fon Vaysl. Allahu-Əkbər. Bakı, 1998, s.147.

⁴ N.Nərimanov. Məqalə və məktublar. Moskva, 1925, s.16.

sələsinə Osmanlı hərbcisi Ənvər paşa “Əgər erməni xalqı ingilis-rus siyasəti naminə türklərə qarşı fitnə-fəsada son qoyarsa, Türkiyə müstəqil erməni dövlətinin yaradılmasının əleyhinə deyildir” sözləri ilə münasibət bildirdi.¹ Amma naxələf xalqın nümayəndələri hətta sovet hakimiyyəti illərində belə öz bədnam əməllərindən əl çəkmədilər. Nəriman Nərimanov kimi əqidəli kommunist də etiraf edirdi ki, “Azərbaycanda daşnak siyasəti tam gücü ilə həyata keçirilir”.²

Sonralar Avropanın müxtəlif şəhərlərində Türkiyə diplomatlarına qarşı sui-qəsdlər, 1988-ci ildə Ermənistan ərazisində azərbaycanlılara qarşı deportasiya, 90-cı illərdə Bakı metropolitenində terror aktlarının həyata keçirilməsi bu amansız silsilənin davamı idi. Bu gün isə “laqeyd avropalılar” “erməni soyqırımı”nı, məsələn, Fransada olduğu kimi, qanun səviyyəsinə qaldırır, müxtəlif şəhərlərdə “əzabkeş millətin günahsız qurbanlarına” abidələr ucaldırlar. Buna görə də erməni əsilli ABŞ tarixçisi C.Burnutyanın “erməni genosidi, müttəfiqlərin (Antanta dövlətləri – Z.H.) erməniləri I Dünya müharibəsindən sonra tək qoyması və 1920-ci ildə Ermənistan Respublikasının bolşeviklər tərəfindən tutulması o demək idi ki, İrəvan hökuməti bütövlükdə Rusiyaya bel bağlamağa məcbur olmuşdu” fikirləri tarixi gerçəklikdən nə qədər uzaq faktdırsa, Kremlin “özünü ermənilərin xilaskarı kimi göstərməsi və öz siyasi qazancları naminə erməni maraqlarını qurban verməsi” bir o qədər tarixi gerçəyə və perspektivə yaxındır.³

Məlum həqiqətdir ki, uzaq zamanlardan başlayaraq defakto erməni kilsəsi, Ermənistanın müasir siyasi çevrələri erməni xalqını Rusiyanın girovuna çevirmişlər. Hələ Rusiyanın İrəvan xanlığını işğal etməsinin 150-ci ildönümünü 1978-ci ildə

¹ C.Həsənov. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. 1918-1920. Bakı, Azərnəşr, 1993, s.146.

² F.Əhmədova. Nəriman Nərimanov – ideal və gerçəklik. Bakı, 1998, s.118.

³ G.Bournoutian. The Khanate of Erevan under Qajar rule. 1795-1828. New York, Mazda Publishers, 1992, p.14.

təntənə və şövlə qeyd etdiklərini onlar əsla gizlətmirdilər. II Dünya müharibəsindən sonra sovet hökumətinin xeyli sayda erməni mühacirini tarixi Qərbi Azərbaycanda məskunlaşdırması, 1948-1953 və 1988-ci illərin deportasiyaları və soyqırım siyasəti nəhayətdə, onunla nəticələndi ki, Ermənistan Respublikasında azəri-türk varlığına ümumiyyətlə, son qoyuldu, Ermənistan monoetnik bir dövlətə çevrildi. “Şərqi Ermənistan”ın yerdə qalan hissəsi və ya Qarabağ uğrunda “əzabkeş erməni xalqının mübarizəsi” isə Azərbaycan ərazisinin 20%-nin işğal edilməsi ilə tamamlandı.

Bir sözlə, XX əsrdən etibarən ermənilər “Ermənistan krallığı”nı “bərpa etməkdən” ötrü Cənubi Qafqazda separatizm, terrorizm fəlakəti yayan dağıdıcı qüvvəyə çevrildi. Əfsus! “Ermənistan rəhbərləri artıq başa düşməlidirlər ki, müasir dünyada ərazi məsələləri “Kim əzəldən harada yaşamışdır, kim haraya köçmüşdür” prinsipi üzrə tarixi kontekstdə deyil, beynəlxalq hüquq əsasında həll olunur. Odur ki, özlərini və cəmiyyətlərini bu əyalətçi təfəkkürdən xilas etməlidirlər. Tarixi təhrif etmək, abidləri dağıtmaq, hətta uğurlu olsa belə, onlara başqa dövlətlərin ərazilərini zəbt etməyi əsaslandırmaqda kömək etməyəcəkdir”.¹

Yalan! Bu, köhnə erməni xəstəliyidir. Qədim Azərbaycan torpaqlarını mənimsəyən, qonşuluğundan yarımadığımız xalq, özünə məxsus bir tərzdə, bütün dövrlərdə olduğu kimi, canına, qanına işləmiş yalanlarla Qərbi Azərbaycanın – İrəvan diyarının tarixini, o cümlədən xanlıq dövrünü ağlasıgmaz uydurmalarla saxtalaşdırmağa başladı, bu torpaqların ona məxsus olduğunu sübut etmək üçün iyrənc üsullardan belə çəkinmədi. Xəstə təxəyyüldən doğan iddiaların kənar müdafiəçiləri bütün dövrlərdə, xüsusilə son iki yüzillikdə hadisələrin gedişatına açıq və gizli şəkildə təsir göstərdi. Hətta çarizmi çürük divar kimi yıxıb-dağıtmış əski sovet dövləti də Rusiya imperiyasının müstəmləkəçilik siyasətini davam etdirdi. Saxta beynəlmiləçilik

¹ R.Mehdiyev. Gorus 2010: Absurd teatr mövsümü. Bakı, Şərq-Qərb, 2010, s.74.

ideologiyasına uymuş bəzi Azərbaycan-sovet tarixçiləri İrəvan diyarının tarixini doğru-dürüst araşdırmaqdan çəkildilər, ya da bu işdə ümumiyyətlə maraqlı olmadılar. Onlardan bəzisi təhdid və təzyiqlərdən ehtiyatlandığı üçün bəlli tarixi faktları üzə çıxarmaq istəmədi, digərləri erməni elmi icmasına verilən ixtiyarın onlara yasaq olduğunu bildiyindən erməni və ermənipərəst rus tarixçilərinin saxtakarlığı qarşısında sükut etdilər.

Azərbaycan xalqı öz siyasi müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra tarixçilərimiz yalanlar və yarıhəqiqətlər üzərində qurulmuş sovet ideologiyasının zəncirlərini nəhayət ki, qırdı. Azərbaycanın tarixi ərazilərində yaranmış dövlət qurumlarının Azərbaycan xalqına məxsusluğu tarixi faktlar və təkzibedilməz dəlillərlə isbat edildi. Bu həqiqətlərin dünya elmi-ictimai dairələrində qəbul edilməsi məsələsində isə müəyyən problemlər, təəssüf ki, hələ də qalmaqdadır. Doğrudur, son illərdə təbliğat kampaniyalarının apardığı işlərin nəticəsi informasiya blokadasının bəzi halqalarını qırdı. Lakin ermənilər və onları himayə edən siyasi-dini çevrələrin dəstəyi, habelə yanaşmada ikili standartlar həqiqətin bütün çılpalığı ilə lazımı ünvanlara çatdırılmasını əngəlləməkdədir.

Milli tarix elminin fədakar üzvlərinin diqqət mərkəzində olan problem bir çox alimlərin ortaya qoyduğu elmi əsərlərdə öz əksini tapmışdır. F.Əliyevin U.Həsənovla birgə 1997-ci ildə 7 çap vərəqi həcmində “İrəvan xanlığı” əsəri çap edilmişdir. Təbii ki, bu həcmdə olan əsər İrəvan xanlığı tarixinin dolğun və ətraflı şərhini əhatə edə bilməzdi. Bu əsərlə yanaşı, M.Süleymanovun “İrəvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalı”, habelə R.Hüseynovun “Ulu yurdu İrəvan” adlı əsərləri işıq üzü görmüşdür.

AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun bir qrup əməkdaşı Tarix İnstitutunun direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü Y.M.Mahmudovun elmi redaktəsi və rəhbərliyi ilə İrəvan xanlığının tarixinə həsr edilmiş samballı əsər yazıblar.

Sadalanan kitablara baxmayaraq, Azərbaycanın ən uzunömürlü xanlıqlarından biri olmuş, zəngin, şərəfli tarixə malik

İrəvan xanlığı tarixinin hələ də tədqiq olunmayan məqamları qalmaqdadır. Odur ki, bu istiqamətdə yeni tədqiqatların aparılması çox zəruridir. Bu zərurətin isbatı Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin 2008-ci ilin yanvar ayında Ağdam rayonunda İrəvanın qədim Azərbaycan diyarı və Azərbaycan xalqının bu ərazini geri almaq hüququnun olması haqqında bəyanatıdır. Bu tezis tarixçilərimiz qarşısında İrəvan xanlığı tarixinin dərin, hərtərəfli tədqiqinin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu və konkret vəzifələri müəyyənləşdirir. Məhz bu baxımdan İrəvan xanlığının tarixşünaslığını tədqiq etmək özündə çox mühüm siyasi məna kəsb etməklə yanaşı, elmi aktuallığa malikdir.

Tarixi tədqiqatların səmərəli olması üçün, ilk növbədə, yanlışlıqlar, təhriflər müəyyənləşdirilməli, daha sonra inkarı mümkün olmayan faktlar, dəlillər ortaya qoyulmalıdır. İrəvan xanlığının tarixşünaslığını kompleks şəkildə araşdırdığımız zaman erməni tarixçiləri ilə yanaşı, digər ölkələrin şərqşünas-alimlərinin tədqiqatlarını saf-çürük etmək zəruridir. Bu vacib şərtləri nəzərə alaraq, son vaxtlar İrəvan xanlığı tarixşünaslığının öyrənilməsi istiqamətində artıq bir sıra mühüm tədqiqatlar aparılmışdır. N.Gözəlova 2007-ci ildə erməni mənşəli ABŞ tarixçisi C.Burnutyanın “İrəvan xanlığı Qacarların hakimiyyəti dövründə. 1795-1898” adlı əsəri haqqında tənqidi məqalə yazmışdır.¹

Qeyd etməliyik ki, 2008-ci ildə C.Burnutyanın əsərini bütövlükdə ingilis dilindən Azərbaycan türkcəsinə tərcümə etdirdikdən sonra Z.Hacıyeva öz tənqidi elmi məqaləsini AMEA xəbərlərində,² yetərli elmi təhil aparmaq məqsədilə ikinci “Təkrarlanan tarix və təkrarlanan şərhlər. Corc Burnutyanın rus-sovet

¹ Н.Гезалова. О книге Дж.Борнотьяна «Иреванское ханство при Гаджарах (1795-1898)» Известия НАН Азербайджана. Серия История, философия и право, 2007 г., №8, с.118-127.

² Z.Hacıyeva. Erməni tarixçisi Corc Burnutyanın “İrəvan xanlığı Qacarların hökmranlığı dövründə. 1795-1828”. AMEA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 2009, №10, s.3-19.

və erməni tarixçilərindən fərqli və oxşar cəhətləri”¹ adlı məqalə Azərbaycan, Türkiyə və İsveçrədə ingilis dilində çap edilmişdir.

E.Qarayev “Sovet tarixşünaslığında İrəvan xanlığı tarixinin mübahisəli məsələlərinə dair” məqaləsini oxucuların diqqətinə çatdırmışdır. Müəllif məqaləni sovet tarixşünaslığında İrəvan xanlığı tarixinin tədqiqi məsələsinə həsr etmişdir.² Məqalədə A.R.İoannesyanın, V.R.Qriqoryanın, O.P.Markovanın və bir sıra digər erməni, rus müəlliflərinin əsərləri təhlil edilmiş, nəticədə, müəllif tamamilə haqlı olaraq sovet dövründə xalqımıza tətbiq edilən ögey münasibətin tarixşünaslıqda öz əksini tapdığını, azəri türklərinə məxsus dəyərlərə, xüsusilə ərəzi məsələlərində təhriflərə yol verildiyini, o cümlədən Azərbaycanın qədim torpaqlarından biri olan İrəvan xanlığı ərəzisinin əsassız olaraq aborigen erməni ərəzisi və dövləti kimi qələmə verilməsini isbat etmişdir.

Beləliklə, sadalanmış elmi işlərdən İrəvan xanlığının tarixşünaslığına bir neçə məqalə həsr edilməsi aydınlaşır. Yəni bu mövzu yetərinə təhlil edilməmiş, onunla əlaqədar bu günə kimi ciddi və əhatəli tədqiqat aparılmamışdır. Bu fakt bir daha İrəvan xanlığı tarixinin araşdırılmasının vacibliyini təsdiqləyir, seçiminizin həm elmi, həm siyasi baxımdan düzgün olduğunu sübut edir.

¹ Z.Hacıyeva. “Təkrarlanan tarix və təkrarlanan şərhlər”. AMEA Azərbaycan Dövlət Quruculuğu və Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutu. “Dirçəliş XXI əsr”, 130-131 /2008-2009, s.147-158.

² E.Qarayev “Sovet tarixşünaslığında İrəvan xanlığı tarixinin mübahisəli məsələlərinə dair”. Tarix və onun problemləri, 2009. №3, s.411-417.

I FƏSİL

İRƏVAN XANLIĞININ TARIXI
AZƏRBAYCAN TARIXŞÜNASLIĞINDA

İrəvan xanlığı Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra onun ərazisinə İrandan və Türkiyədən köçürülən çoxsaylı erməni əhalisi yerləşdirildi, bu ərazi ermənilərin öz xülyalarında təsəvvür etdikləri “Şərqi Ermənistan” kimi qələmə verilməyə başladı. Azərbaycan tarixçiləri uzun müddət bu saxta elmi-siyasi izahla barışmış, İrəvan xanlığı tarixini nəinki tədqiq etmiş, əksinə, təhriflərə belə öz münasibətlərini bildirməkdən çəkinmişlər. Bununla bərabər, sovet dövründə Azərbaycan tarixçiləri müəyyən əsərlərdə İrəvan xanlığı tarixinin bəzi aspektlərini araşdırmışlar.

XX əsrin 20-ci illərinin birinci yarısında dərc edilmiş bəzi əsərlərdə İrəvan xanlığı haqqında obyektiv məlumatlara rast gəlmək mümkündür. M.Vəlilinin (Baharlı) 1923-cü ildə nəşr olunmuş Azərbaycan Respublikası haqqında məlumat səciyyəsi daşıyan kitabında,¹ R.İsmayılovun “Azərbaycan tarixi”² və C.Zeynaloğlunun “Muxtəsər Azərbaycan tarixi” əsərində İrəvan xanlığı obyektiv olaraq Azərbaycan xanlığı kimi təqdim edilir.³

30-cu illərdə inzibati amirlik sisteminin tarixşünaslığa si-rayət etməsi tariximizin həqiqi tədqiqinə əngəl olmuşdur. Tədqiqatçılarımız millətçi damğası ilə repressiyaya məruz qalmaqdan ehtiyatlanaraq tariximizin bir çox, əsas etibarilə, ərazi problemləri ilə əlaqədar məsələlərdə susmağa məcbur olmuşlar. Buna görə İrəvan xanlığının tarixinə biganə yanaşılmış, Azərbaycanın bu qədim tarixi ərazisi erməni “elmi icması”na güzəşt edilmişdir.

¹ M.Vəlili (Baharlı). Azərbaycan: coğrafi-təbii etnoqrafik və iqtisadi mülahizətlər. Bakı, Azərənşr, 1993.

² R.İsmayılov. Azərbaycan tarixi. Bakı, Azərənşr, 1993.

³ C.Zeynaloğlu. Müxtəsər Azərbaycan tarixi. Bakı, 1992.

Bunlarla yanaşı, müəyyən tədqiqatçıların əsərlərində İrəvan xanlığının siyasi tarixi ilə bağlı bəzi məqamlar tədqiq edilmişdir. Görkəmli tədqiqatçı, Cənubi Azərbaycan xanlıqları üzrə mütəxəssis H.Ə.Dəlilinin əsərində¹ XVIII əsrin ikinci yarısında Cənubi Azərbaycan xanlıqlarının siyasi, iqtisadi və idarəçilik sistemilə bərabər, İrəvan xanlığının Urmiya, Xoy xanlıqları ilə siyasi münasibətlərinə səthi toxunulmuş, bu xanlığın coğrafi mövqeyi yanlış olaraq Ermənistan ərazisi kimi qeyd edilmişdir. Müəllif bu fikri açıq-aydın səsləndirməsə də, keçmiş Səfəvi dövləti ərazisində, o cümlədən “Ermənistan ərazisi”ndə xırda dövlətlərin yarandığını iddia etmişdir.²

Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında İrəvan xanlığı haqqında verilən məlumat ziddiyyətliyi ilə diqqəti cəlb edir. Məqalə müəllifi İrəvan xanlığının Azərbaycan ərazisində yarandığını deməyə cəsarət etmir, xanlığın Cənubi Qafqazda yarandığını söyləməklə, digər tərəfdən, uydurma erməni tarixini, xüsusən ermənilərin bölücülük hərəkətini azadlıq uğrunda mübarizə kimi qələmə verir.³

SSRİ-nin süqutu ərəfəsində Azərbaycan tarix elminin inkişafında yeni mərhələnin əlamətləri özünü büruzə verməyə başladı. Tarixçilər sovet dövründə qoyulmuş qadağalardan nisbətən azad olduqları üçün tariximizə milli maraqlar prizmasından yanaşdılar. 1987-ci ildə bu prosesin təzahürü olan “Azərbaycanın tarixi coğrafiyası məqalələr toplusu” işıq üzü görmüşdür. Əsərdə F.Əliyevin müəllifi olduğu “Azərbaycan XVIII əsrdə”⁴ adlı bölmədə Azərbaycanda mövcud olmuş xanlıqlar arasında İrəvan xanlığının adı çəkilmir, ancaq məqaləyə əlavə olaraq verilmiş

¹ H.Dəlili. Azərbaycanın cənub xanlıqları (XVIII əsrin ikinci yarısında). Bakı, Elm, 1979.

² Yenə orada, s.20.

³ Bax: “Erivan xanlığı” - Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, c. IV, Bakı, 1980, s.79-80.

⁴ Ф.Алиев. Азербайджан в XVIII в. Историческая география Азербайджана. Баку, Элм, 1987, с.137.

Azərbaycan xanlıqlarını əks etdirilən xəritədə İrəvan xanlığının adı mövcuddur. Təəssüf doğuran cəhət odur ki, “Ermənistan” sözünün bir hissəsi İrəvan xanlığının üzərinə düşür ki, bu da istər-istəməz həmin xanlığın Ermənistan ərazisində yaranması barədə yanlış təsəvvür yaradır.

Azərbaycan öz müstəqilliyini qazandıqdan sonra tarixçilərimiz mənbələrdə mövcud olan faktları doğru-dürüst işıqlandırmağa başladılar və indiki Ermənistan ərazisinin bütövlükdə tarixən Azərbaycana məxsus olduğunu isbatlayan dəlilləri ortaya qoydular. M.İsmayılov və F.Əliyevin 1992-ci ildə birgə yazdıqları “İrəvan xanlığı” məqaləsində çox yığcam şəkildə ilk dəfə İrəvan xanlığı, onun ərazisi, əhalisi haqqında məlumat verilib, başlıcası isə onun Azərbaycan xanlığı olması təsdiqlənmişdir. Nadir şahın ölümündən sonra yaranmış Azərbaycan xanlıqlarından biri İrəvan xanlığının 12 mahaldan ibarət olduğunu yazan müəlliflər xanlıqda idarəçilik sistemi, sosial-iqtisadi münasibətlər haqqında məlumat veriblər. M.İsmayılov və F.Əliyev İrəvan xanlığının qonşu xanlıqlar və gürcü çarları ilə münasibətlərini araşdırmışlar. Müəlliflər irəvanlı Hüseynəli xanın 1779-cu ildə minlərlə İrəvan xanlığı sakinlərini köçürüb aparan II İrakliyə ilə 30 min manat xərac ödəyəcəyini açıqlayıblar. Qeyd edilir ki, digər Azərbaycan xanlıqları ilə sıx münasibətlər yaratdıqdan və dəstəklərinə arxayın olduqdan sonra o, (Hüseynəli xan – Z.H.) bu tələbi yerinə yetirməkdən imtina etmişdi.¹

Məqalədə İrəvan xanlığının Ağa M əhəmməd xan Qacarla və Rusiya ilə münasibətləri, xanlığın ruslar tərəfindən işğalı haqqında qısa məlumat verilmişdir. Bütövlükdə İrəvan xanlığı haqqında yazılmış məqalə mövzunu tam əhatə edə bilməsə də, Azərbaycan tarixşünaslığına yeni istiqamət verə bilmişdir.

1997-ci ildə F.Əliyev və U.Həsənovun “İrəvan xanlığı” əsəri tarixçilərin Azərbaycanın bu bölgəsinə həsr etdikləri ilk

¹ M.İsmayılov, F.Əliyev İrəvan xanlığı, Zəka, 1992, № 4, s.69.

tədqiqat əsəri idi. Müəlliflər qədim Azərbaycan ərazilərini əhatə edən İrəvan xanlığı tarixinin həm siyasi, həm iqtisadi baxımdan az öyrənildiyini, ümumiyyətlə unudulduğunu qeyd edir, İrəvan xanlığının müstəqil dövlət olmasından öncə, mövcud olduğu dövrdə siyasi tarixi ilə ictimai-iqtisadi vəziyyətinin tədqiqini qarşılarına məqsəd qoyublar. F.Əliyev və U.Həsənov məhz İrəvan xanlığını tədqiqat obyektinə seçmələrini belə izah edirlər: “Həmin xanlığın ərazisində yerləşən müasir Ermənistan Respublikası sovet hakimiyyəti illərində müttəfiq respublika sayıldığına görə Azərbaycan alimləri “qardaşlıq” naminə erməni xalqının “qəlbina” toxunmayıb, tarixən Azərbaycana məxsus olan İrəvan xanlığından üz çevirərək, qədim Azərbaycan torpağını elmi baxımdan hələ XX əsrin 20-ci illərindən erməni “qardaşlarına” bağışlayıblar.

Qədim Azərbaycan torpaqlarında XVIII əsrin ikinci yarısında yaranan xanlığı azərbaycanlılar idarə etdikləri üçün erməni tarixçiləri də öz növbəsində bu məsələnin üstündən sükutla keçməyə üstünlük verib, yalnız Üçkilsə (Uç müəzzin, Eçmiədzin) monastırının tarixini tədqiq etmişlər”.¹

Sözügedən əsərin birinci fəslində, ilk növbədə, İrəvan xanlığının yaranması və onun sələfi Çuxursəd bəylərbəyliyi tarixi haqqında qısa məlumat verilmişdir. Müəlliflər yazırlar ki, Osmanlı dövləti ilə müharibələr zamanı böyük dövləti idarə etmək çətin olduğu üçün XVIII əsrin 30-cu illərindən Səfəvi dövləti inzibati cəhətdən qızılbaş tayfaları arasında “bəylərbəylik” adlanan əraziləri on üç əyalətə bölmüş, bu əyalətlərdən biri mərkəzi İrəvan şəhəri olan Çuxursəd bəylərbəyliyi idi (əslində, sonrakı izahatdan bəlli olur ki, bəylərbəylik XVI əsrin 30-cu illərində yaranmışdır – Z.H.).

Müəlliflər Çuxursəd bəylərbəyliyinə Maku, Sədərək, Naxçıvan vilayətləri, habelə Bəyazid qalası, Şadıli, Dumbuli tayfalarının vilayətləri Mağazberdin daxil olduğunu,² Çuxursədin ilk bəylərbəyinin 1538-ci ildə təyin edilən Bədir xan Ustadlı

¹ F.Əliyev, U.Həsənov. İrəvan xanlığı. Bakı, Azərnəşr, 1997, s.3.

² F.Əliyev, U.Həsənov. İrəvan xanlığı. Bakı, Azərnəşr, 1997, s.5.

olduğunu qeyd edirlər.¹

Fəsildə Osmanlı-Səfəvi savaşları zamanı Çuxursəd bəylərbəyliyi ümumi vəziyyəti, diyara dəyən maddi ziyanlar haqqında müəyyən məlumatlar verilir, Nadir şahın mövcud inzibati bölgünü ləğv edib Azərbaycandakı dörd bəylərbəyliyi birləşdirib vahid Azərbaycan vilayəti yaratdığı bildirilir.² Əslində, bu iddia kökündən yanlışdır, belə ki, Nadirin hakimiyyəti dövründə bəylərbəylilər tamamilə ləğv edilməyib, yalnız idarəçilik sistemində hüquqları məhdudlaşdırılıb və bu bəylərbəylilərin hər biri vahid Azərbaycan vilayətinin hakimi təyin olunmuş Nadirin qardaşı İbrahim xana tabe edilmişdi. Bir qədər sonra müəlliflər bunu etiraf edirlər: “Nadir şahın ilkin tədbirlərindən biri yaratdığı Azərbaycan vilayətlərinin ayrı-ayrı bölgələrinə və şəhərlərinə başçılar – xanlar, bəylərbəylilər təyin etmək oldu. Məlumdur ki, Nadir şah bu tədbirləri taxta çıxmazdan öncə həyata keçirmək qərarını vermişdi. Muğan qurultayı ərəfəsində Nadirqulu xan etibar etdiyi Pir Mahmud xanı İrəvan xanı, eyni zamanda, bu bölgənin bəylərbəyi təyin etmişdi”.³

Təhlil etdiyimiz əsərdə qeyd olunur ki, Nadir şah sui-qəsd nəticəsində qətlə yetirildikdən sonra İrəvan əhalisi Pir Mahmud xana tabe olmaqdan boyun qaçırıb üsyan qaldırdı. Bu hadisələr baş verdiyi vaxt Təbriz şəhərini tutmuş III Sam Mirzə adlı yalançı Səfəvi şahzadəsi İrəvan üsyançılarının yardımına gəldi. Bu zaman şah taxtına iddialılardan biri – Nadir şahın əmisi oğlu Əmir Aslan xan İrəvanda idi və o, şəhər əhalisini sakitləşdirib, “III Sam Mirzə”nin qoşunlarını darmadağın etmişdi. Yeni yaranan İrəvan xanlığının taxtına oturmaq Pir Mahmud xana nəsib olmuşdu.⁴ Daha sonra müəlliflər qeyd edirlər ki, Nadir şah Xorasanda öldürüldükdən sonra İrəvanda üsyana rəhbərlik edən yerli feodal Mir Mehdi xan İranda baş verən hərc-mərc-

¹ Yenə orada, s.6.

² Yenə orada, s.21.

³ Yenə orada, s.22.

⁴ F.Əliyev, U.Həsənov. İrəvan xanlığı. Bakı, Azərnəşr, 1997, s.26.

likdən istifadə edərək sabiq Çuxursəd bəylərbəyliyi**n**in böyük bir hissəsində müstəqil xanlıq yaratmışdı.¹

Göründüyü kimi, müəlliflərin dolaş**ı**q mülahizələri İrəvan xanlığının banisinin adı belə açıqlamır. Bu yanlışlıq digər bir əsərdə öz həllini tapır. İrəvan xanlığının banisi yerli feodal Mehdi xan Qasımlı idi.²

Kitabın ikinci fəslində İrəvan xanlığının ictimai-iqtisadi vəziyyəti araşdırılır, xanlığın paytaxt İrəvan şəhəri və 15 mahal**dan** (Qırxbulaq, Zəngibasar, Qarnibasar, Vedibasar, Şəurur, Suran, Dərək, Saatlı, Tala, Seyidli-Axsalı, Sərdarabad, Qərpi, Ab**ran**, Dərəçiçək, Göyçə) ibarət olduğu qeyd edilir,³ beləliklə bəzi mahal adlarının təhrif olunduğu aydınlaşır. Belə ki, Suran-Sürməli, Qərpi-Qərni, Dərək-Dərəkənd adını daşıyırdı.

Xanlıq iqtisadiyyatının əsasını heyvandarlıq və əkinçiliyin təşkil etdiyini qeyd edən müəlliflər xanlıqda mövcud olmuş əsas torpaq mülkiyyəti formalarını (divani, xalisə, mülk, vəqf, camaat torpaqları və s.) sadalayır**lar**. Divani torpaqların bir hissəsinin hər hansı bir xidmətinə görə xanlar tərəfindən müəyyən şəxslərə verildiyini, tiyulların irsi xarakter daşdığını söyləyən müəlliflər tiyulun ayrıca mülkiyyət forması olmadığını söyləyirlər. Əsərdə İrəvan xanlığında vəqf torpaqlarının digər xanlıqlardan fərqləndiyi, xristian kilsələrinin böyük torpaq sahələrinə malik olduğu (bu ərazilərin əksəriyyətini kilsəyə xanlar bağışlamışdılar) bildirilir. “Dünya ermənilərinin dini mərkəzi Eçmiədzin monastırı isə, bir növ, dövlət daxilində dövlətə çevrilmişdi”.⁴

Kitabda İ.Şopenin məlum əsəri əsasında İrəvan xanlığında vergi ödəyən əhalinin 8 cəmiyyətə (qrupa) bölündüyü (əslində, 7, çünki cəmiyyətlərdən biri, üçüncü cəmiyyət – Maku xanlığı əhalisi sayılırdı. Bu xanlığın ümumi idarəçiliyi isə yalnız XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində İran şahları tərəfin-

¹ Yenə orada, s. 52.

² İrəvan xanlığı (Rusiya işğalı və ...), s.51.

³ Yenə orada, s.27.

⁴ İrəvan xanlığı (Rusiya işğalı və ...), s.27-28.

dən İrəvan xanına həvalə edilmişdi – Z.H.) qeyd olunur. Müəlliflər yazırlar ki, birinci cəmiyyətə – müsəlman və erməni icmaları, habelə qaraçılar, ikinci cəmiyyətə – Eçmiədzin monastırı, dördüncü cəmiyyətə – elatlar, beşinci cəmiyyətə – “binael” adlanan vergi verən qism (yəni tavanalı kəndlilər), altıncı cəmiyyətə – pul ilə alınan hədiyyələr (peşkəş və rüşvət), yeddinci cəmiyyətə – ermənilərin üzüm bağları, səkkizinci cəmiyyətə isə pul ilə ödənilən vergilər daxil edilmişdi.¹

Əsərdə torpaq və mal-qaraya görə toplanan, habelə şəhər sakinlərinin ödədiyi vergilər haqqında müəyyən məlumatlar verilir.

Beləliklə, İrəvan xanlığında mövcud olmuş vergi sistemi bir qədər dolaşiq təqdim edilir, oxucu bu məsələ ilə bağlı düzgün təsəvvür əldə edə bilmir.

İkinci fəsildə xanlıqda mövcud olmuş əkinçilik və ticarətin vəziyyəti, İrəvan şəhərinin quruluşu, əhalinin sosial tərkibi və həyat tərzı haqqında məlumat verilir.

“İrəvan xanlığının siyasi tarixi” adlanan sonuncu fəsildə qeyd edilir ki, xanlığın mövcudluğunun ilk dövründə – 1748-ci ildə Mir Mehdi xan Urmiya xanlığına basqın etmiş, Fətəli xan Əfşarı məğlub edərək Urmiya xanlığı ərazisinin bir hissəsini İrəvan xanlığının tərkibinə qatmağa nail olmuşdu.²

Müəlliflər oxucunu İrəvan xanlığında yaşayan bir ovuc erməninin təhriki ilə Kartli-Kaxetiya çarları – ata-oğul Teymuraz və II İraklinin İrəvan xanlığına müntəzəm basqın etmələri barədə məlumatlandırırlar.³ Bununla yanaşı, 1748-ci ildə Mir Mehdi xanın basqınına məruz qalmış Fətəli xan Əfşarın əfqan başçısı Azad xanla birləşib İrəvan xanından qisas almaq qərarı barədə məlumatlar önə çəkilir, qeyd edilir ki, müttəfiq qoşunların ön dəstələri İrəvan qalasını mühasirəyə aldığı zaman şəhərdəki ermənilər gürcü çarına müraciət edib İrəvana sahib çıxmasını on-

¹ F.Əliyev, U.Həsənov. İrəvan xanlığı. Bakı, Azərnəşr, 1997, s.34-37.

² F.Əliyev, U.Həsənov. İrəvan xanlığı. Bakı, Azərnəşr, 1997, s.52.

³ Yenə orada, s.54-55.

dan xahiş etmişdilər. II İraklinin qoşunları İrəvana yaxınlaşaraq Əfşar-əfqan ordusunu qala ətrafından uzaqlaşdırmağa nail olur. Lakin az sonra Azad xan qoşunun əsas hissəsi ilə özünü döyüş meydanına yetirir, II İrakli məğlubiyyətə uğrayır və çoxsaylı girovlar verməyə məcbur edilir. Müəlliflərin yazdığına görə, Azad xan Mir Mehdi xanı İrəvan taxtından uzaqlaşdırır, Həsən xanı İrəvan hakimi edir, İrana (Cənubi Azərbaycana – Z.H.) geri döndükdən sonra xanlığın idarəciliyi Xəlil xan Özbəyə tapşırılır. Həsənəli xan Qacar 1755-ci ildə Xəlil xan Özbəyi taxtdan kənarlaşdırır və özü xan taxtına əyləşir.¹ Burada müəlliflərin müəyyən yanlışlıqlara yol verməsi asanlıqla izlənilir. 1748-ci ildə İrəvan taxtında Mehdi xanı Məhəmməd Hüseyn xan Gəraylı əvəz etmişdi.² Nəhayət, 1755-ci ildə İrəvanda hakimiyyətə yerli qacarlar sülaləsinin nümayəndəsi Həsənəli xan gəlmişdi.³

Sonrakı sətirlərdə müəlliflər İrəvan xanının adını Hüseynəli xan kimi qeyd edir, buna görə də əsərdə çevriliş nəticəsində İrəvan hakimi olmuş şəxsin konkret olaraq kim - Həsənəli xan, yaxud Hüseynəli xan olduğunu aydınlaşdırmaq mümkün olmur.

Üçüncü fəsildə II İraklinin İrəvan xanlığına qarşı yürütdüyü təcavüzkar siyasət, İrəvan xanının digər Azərbaycan xanları ilə münasibətləri geniş təhlil edilir. Müəlliflər qeyd edir ki, göstərilən səylərə baxmayaraq, gürcü çarı İrəvan xanlığını özündən asılı vəziyyətə sala bilmirdi. Osmanlı hökumətinin sərhəd paşaları İrəvan xanlığını gürcü çarının, habelə ermənilərin havadarları olan rus hökumətinin təcavüzkar hərəkətlərindən qorumağa çalışırdı.

1783-cü ildə baş verən üsyan nəticəsində Hüseynəli xan və onun qardaşı Məhəmməd Həsən xan həlak oldu. Gürcü çarları və fitnəkar ermənilər bu durumdan öz xeyirləri üçün istifadə et-

¹ Yenə orada, s.54-58.

² Bax: İrəvan xanlığı (Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi (Y.M.Mahmudov, T.T.Mustafazadə və b. redaktəsi ilə) Bakı, 2009, s.52.

³ Yenə orada, s.53

məyə cəhd göstərdilər. II İrakli İrəvanda hakimiyyətə yeni gəlmiş Qulaməli xanın gənc və təcrübəsiz olmasından istifadə edərək onu özündən asılı vəziyyətə salmağa çalışırdı. Qulaməli xanın gürcülərə meyl etməsi 1785-ci ildə onun öz əyanları tərəfindən qətlə yetirilməsinə səbəb oldu, hakimiyyətə Qulaməli xanın qardaşı Məhəmməd xan gəldi.¹ Yeni xanın anası milliyyətçə gürcü olduğu üçün II İraklinin İrəvan xanlığına təsiri artdı. Lakin Osmanlı dövlətinin müəyyən tədbirləri nəticəsində Məhəmməd xan tezliklə müstəqil siyasət yürütməyə başladı.²

Əsərdə Ağ Məhəmməd xan Qacarın Cənubi Qafqaza yürüşləri zamanı İrəvan xanlığının vəziyyəti, Qacara qarşı olan münasibətlərə dair bir sıra maraqlı, dəyərli və tarixşünaslıqda ilk dəfə səslənən məlumatlar yetərincədir. 1795-ci ildə İrəvan xanlığının Qacar qoşunlarına müqavimət göstərmədən təslim olması barədə rus-sovet tarixçisi O.Markovanın iddiasını³ təkzib edən müəlliflər qeyd edirlər ki, irəvanlı Məhəmməd xan Ağ Məhəmməd şahın fərmanını aldığı zaman diplomatik hiylə işlədib, soyuq münasibət bəslədiyi qardaşını Qacarın hüzuruna göndərir. Məhəmməd xanın hiyləsini anlayan Qacar, qardaşı Əliqulu xanın başçılığı ilə 20 min nəfərlik hərbi qüvvəni İrəvana göndərir, yalnız 35 günlük mühasirədən sonra Qacar qoşunları tərəfindən ətraf kəndlərin talandığını müşahidə edən İrəvan xanı çarəsizlikdən Ağ Məhəmməd xanın ali hakimiyyətini qəbul etmək məcburiyyətində qalır.⁴

1796-cı ildə rus qoşunlarının Cənubi Qafqaza etdikləri yürüş II İraklinin İrəvan xanlığını yenidən özünə tabe etmək istəyini göstərir. Onun bu niyyətindən xəbər tutan Qacar, sərkərdəsi Təvəkkül xanı hərbi qüvvə ilə İrəvana yollayır. İrəvan xanı Məhəmməd xan onun səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırıla

¹ F.Əliyev, U.Həsənov. İrəvan xanlığı, Bakı, Azərnəşr, 1997, s.70-71.

² F.Əliyev, U.Həsənov. İrəvan xanlığı. Azərnəşr, 1997, s.76.

³ О.Маркова. Россия, Закавказье и международные отношения в XIX веке, с.288.

⁴ F.Əliyev, U.Həsənov. İrəvan xanlığı, Bakı, Azərnəşr, 1997, s.79-81.

biləcəyini təxmin edərək, rus qoşunlarının baş komandanı V.Zubovla gizli əlaqə yaradır, Qacar qoşunlarını İrəvandan çıxartmaq üçün silahlı yardım göstərməsini istəyir. Məhz buna görə Ağə Məhəmməd şah 1797-ci il yürüşü zamanı Məhəmməd xanı xəyanətdə günahlandırır, onun 500 min tümən cərimə verməsini tələb edir, sonra xanı ailə üzvləri ilə birlikdə Qəzvinə göndərir.¹

Ağə Məhəmməd şahdan sonra taxt-tac sahibi Fətəli şah Məhəmməd xanı sürgündən azad edib tabeçilik müqabilində onu yenidən İrəvan xanlığına hakim təyin edir. Məhəmməd xan vədinə xilaf çıxıb şahın rəqibi xoylu Cəfərqulu xanla birləşir. Şahzadə Abbas Mirzə çoxsaylı qoşunla İrəvan xanlığına göndərilir, nəəlac qalan Məhəmməd xan yenidən Qacarlara təbəə olmağı qəbul edir.²

Əsərin təhlili irəvanlı Məhəmməd xanın mərkəzi hökumətə qarşı qiyam qaldıran Axıska hakimi Şərif paşaya yardım göstərməsini, Osmanlı-rus orduları ilə toqquşmaları, rus komandanlığının əlverişli fürsətdən istifadə edib İrəvan xanına tabe Pəmbək sultanlığını zəbt etməsini, Məhəmməd xanın bu hadisələrə qarşı apardığı mübarizəni açıqlayır.

Üçkilə katalikosluğuna başçılıq edəcək şəxsin təyin edilməsi probleminin həlli prosesində Rusiya ilə İrəvan xanlığı arasında çox ciddi və kəskin ixtilafın yaranması geniş açıqlanır. Çar hökuməti vaxtilə katalikos vəzifəsini icra edən, sonradan Tehrana sürgün edilən ruspərəst Davidin azad olunmasına nail olur. Rusiya onu katalikos kürsüsündə görmək istəyir, Məhəmməd xan isə özünün təyin etdiyi Danili müdafiə edir.³

1804-cü ilin yazında şah ordusunun bir hissəsi İrəvanı ələ keçirmək məqsədilə şəhərə tərəf yönəlir, iki od arasında qalan Məhəmməd xan müəyyən siyasi manevrlər etməyə məcbur olur. O, Qafqazdakı rus qoşunlarının yeni baş komandanı general Sisianovla yazışmağa üstünlük verir. General Sisianov Mə-

¹ Yenə orada, s.83-84.

² F.Əliyev, U.Həsənov. İrəvan xanlığı. Bakı, Azərnəşr, 1997, s.85-86.

³ Yenə orada, s.91-93.

həmməd xanın siyasi kələk işlətdiyini anlayır, təxminən 1804-cü il mayın sonunda İrəvan xanlığına doğru hərəkət edir.¹

Həmin il iyunun 10-da I Rusiya-İran müharibəsi başlayır. Rus ordusunun İrəvanı almaq üçün sentyabr ayına qədər göstərdiyi çoxsaylı hücumlar uğurla dəf olunur.²

Müəlliflər qeyd edirlər ki, rus qoşunlarının İrəvan qalası-nın mühasirəsindən əl çəkmələrinə baxmayaraq, strateji əhəmiyyətə malik bu şəhərin işğalı Rusiya hərbi dairələrinin gündəliyindən silinmir.³

Hadisələrin dinamikasını diqqətlə izləyən şah hökuməti müəyyən məsələlərdə Məhəmməd xana güvənmədiyi üçün onu hakimiyyətdən uzaqlaşdırır, xan taxtına öncə Mehdiqulu xanı, sonra isə Hüseynqulu xanı təyin edir.⁴

1806-cı ildə İrəvan xanlığının bir sıra ərazilərini işğal edən Qafqazdakı rus ordusunun yeni baş komandanı general Qudoviç həmin il sentyabr ayının əvvəllərində böyük qüvvə ilə İrəvan şəhərinə yürüş edir, sentyabrın 26-da baş verən toqquşmada irəvanlılar məğlubiyyətə uğrayırlar. İrəvanın mühasirəsi zamanı qardaşı Həsən xanın başçılığı ilə ikiminlik hərbi qüvvəni qalada saxlayan Hüseynqulu xanın özü beşminlik qoşunla ruslara sarsıdıcı zərbələr endirməklə, onları qalanın mühasirəsindən əl çəkməyə məcbur etmək istəyir. O, şəhərdən kənara çıxsada, istəyinə nail ola bilmir, bu azmış kimi, ruslar Hüseynqulu xanın şəhərə qayıtmasına imkan vermir. Uzun mühasirədən sonra, noyabrın 17-də Qudoviç qalaya yenidən hücum edir, çox ciddi müqavimətə rast gəlir, geriye dönmək məcburiyyətində qalıb Tiflisə qaydır.⁵

Əsərin sonu II Rusiya-Qacar müharibəsi dövründə İrəvan xanlığının rus qəsbkarlarına qarşı fədakar müqaviməti, rus qo-

¹ Yenə orada, s.95-96.

² F.Əliyev, U.Həsənov. İrəvan xanlığı. Bakı, Azərənəşr, 1997, s.96-105.

³ Yenə orada, s.105.

⁴ Yenə orada, s.109-111.

⁵ Yenə orada, s.109-111.

şunlarının yalnız ikinci hücum nəticəsində qalanı ələ keçirməsi barədə qısa məlumat ilə tamamlanır.

Müəlliflər qanlı döyüşlərin getdiyi zaman İrəvan xanlığı ərazisində yaşayan ermənilərin düşməne göstərdiyi xəyanətkar köməyi, rus ordusunu canlı qüvvə, ərzaq və silah-sursatla təmin etmələrini qeyd edirlər. “Hadisələrin məcrası istər-istəməz həmin dövrdə İrəvan şəhərində ermənilərin yaşamadığına və yaxud sayca çox az olduğuna, heç bir ictimai qüvvə təşkil edə bilmədiyinə işarədir. Odur ki, ermənilər rusların köməyi ilə İrəvana solulub buranı özləri üçün istinadgaha çevirməyə çalışıblar”.¹

M.Süleymanovun 1997-ci ildə çap olunmuş “İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi tarixindən” adlı əsərində F.Əliyevlə U.Həsənovun məlum əsərində diqqətdən kənarda qalmış hadisələr araşdırılır, İrəvan xanlığının rus işğalına qarşı apardığı müqavimət daha əhatəli tədqiq edilir.

Müəllif, son nəticədən asılı olmayaraq, Rusiya və İran işğalına qarşı mübarizədə Azərbaycan xanlıqlarında hərbi işinin kifayət qədər inkişaf etdiyinin orijinal olduğunu söyləyir: “Qoşunların maddi-texniki bazası, döyüş hazırlığı səviyyəsi ayrı-ayrı toqquşmalarda onların (xanlıqların – Z.H.) güclü düşmənin üzərində uğur qazanmasına ilkin imkan yaradırdı. Xüsusən o xanlıqda ki, hərbi işinə diqqət xalqın iradəsi, qətiyyəti və dəyanəti ilə tamamlanırdı, burada rus işğalına qarşı müqavimət də güclü olurdu”.² Nümunə kimi İrəvan xanlığını qeyd edən M.Süleymanov yazır ki, rus ordusunun Cənubi Qafqaza təcavüzü zamanı ilk hədəf olmasına baxmayaraq, İrəvan xanlığının işğalı təxminən 30 ildən sonra baş tutmuşdu. “Xanlığın sərkərdələri və döyüşçülərinin hərbi şücaəti bir çox rus generallarının, o cümlədən P.Sisianov və İ.Qudoviç kimi hərbi mütəxəssislərin şəxsi sərkərdəlik faciəsinə səbəb olmuş, onların məğlubedilməzlik nüfuzuna son

¹ F.Əliyev, U.Həsənov. İrəvan xanlığı. Bakı, Azərənəsr, 1997, s.113.

² M.Süleymanov. İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi tarixindən. Bakı, Hərbi nəşriyyat, 1997, s.5-6.

qoymuşdur”.¹

M.Süleymanov yazır ki, mifik “Böyük Ermənistan” ideyasına xidmət edən “erməni tarixçiləri” İrəvan xanlığının Azərbaycan xanlığı olduğunu inkar edərək İrəvan xanlığının Azərbaycan türkləri ilə bağlılığını sübuta yetirən bütün fakt və məlumatları saxtalaşdırmış, bir çox hallarda isə ümumiyyətlə bu tarixi faktları xatırlamamağa, İrəvan xanlığını fars xanlıqlarından biri kimi qələmə verməyə çalışmış və çalışmaqdadırlar.² “Erməni müəllifləri İrəvan xanlığı ərazisində mövcud olan maddi-mədəniyyət abidələrini, o cümlədən hərbi tikililəri fars abidələri kimi qələmə verməklə xanlıqdakı Azərbaycan izlərini tam örtbasdır etməyə çalışırlar”.³ Daha sonra müəllif qeyd edir: “Azərbaycan xanlığının tarixi ilə bağlı fikirlərə ciddi elmi, məntiqi təftiş tələb edən erməni tarixçiləri İrəvan xanlığının rus qoşunları tərəfindən işğal edilməsini, xanlığın ləğv edilərək yerində İrəvan vilayətinin yaradılmasını erməni xalqının milli-azadlıq hərəkatının nəticəsi kimi səciyyələndirirlər”.⁴ Qeyd etmək lazımdır ki, müəllifin işlətdiyi “İrəvan vilayəti” ifadəsi yanlışdır və “Erməni vilayəti” (rus variantında: Armyanskaya oblast – Z.H.) adlanırdı.

Bu sitatlarla M.Süleymanov erməni tarixçilərini ifşa edir, onların faktlara deyil, xəyallara istinad etdiklərini təsdiqləyir.

M.Süleymanov birinci fəsildə İrəvan xanlığının hərbi qüdrəti barədə qısaca məlumat verir, əksər hallarda yanlış mülahizələr yürüdür.

Müəllif Həsənəli xanı İrəvanın ilk hakimi kimi təqdim edir. I fəsildə İrəvan xanlığı ilə gürcü çarları arasında 1765, 1769 və 1779-cu illərdə baş vermiş hərbi toqquşmalar, habelə Qacar qoşunlarının 1795-ci ildə İrəvanı mühasirəyə alması və çarəsizlikdən Məhəmməd xanın Qacarlardan siyasi asılılığı qə-

¹ M.Süleymanov. İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi tarixindən. Bakı, Hərbi nəşriyyat, 1997, s.6.

² Yenə orada.

³ Yenə orada, s.6-7.

⁴ Yenə orada, s.17.

bul etməsi qeyd edilir. Qacarın Tiflisə etdiyi yürüşdə irəvanlıların bir qisminin iştirak etməsi Pəmbək, Borçalı və Qazax mahal-larının İrəvan xanlığının tabeçiliyinə keçməsinə imkan yaratdı.¹

M.Süleymanovun mülahizələrinə görə, Məhəmməd xanın üsyan qaldırması Qacar asılılığından yaxa qurtarmaq istəyindən irəli gəlirdi. Məhz bu səbəbdən şah öz qardaşı Əliqulu xanı üsyanı yatırtmaq məqsədilə İrəvana göndərmişdi.² Əslində İrəvan xanlığında baş vermiş üsyan Əliqulu xan Qacara qarşı idi. Əliqulu xanın vergiləri artırması səbəbindən İrəvan əhalisi üsyan qaldıraraq onu hakimiyyətdən saldı.³

Qeyd etməliyik ki, İrəvandakı üsyan faktı heç bir tarixi ədəbiyyatla təsdiqlənmir, müəllif bu məsələ ilə bağlı hər hansı bir mənbəyə istinad etmir, bu iddia yanlışdır.

Müəllif İrəvan xanlığında mövcud qoşunların tərkibi, silahlanma üsulları və döyüş taktikası haqqında müəyyən bilgiler verir. Qoşunların əsasən iki növdən (piyada və süvari) ibarət olduğunu, hər iki növ qoşunun qılnc, xəncər, nizə, ox-yay, toppuz, tüfəng, tapanca kimi silahlardan, qalxan, dəbilqə, metal mühafizə geyimləri ilə təchiz edildiyi qeyd olunur. İrəvan xanlığının cəbhə-xanasında toplar və müxtəlif artilleriya qurğularının, İrəvan qalasında isə silah və barıt zavodlarının olduğunu qeyd edən müəllif topların əksəriyyətinin İrəvanın özündə istehsal edildiyini bildirir.⁴

Qoşunların döyüş taktikası xan tərəfindən seçilirdi: “İrəvan qoşunlarının uğurlu hücum taktikası mövcud idi. Rusiya və İranla müharibələrdə fəal müdafiə strategiyasına üstünlük verildi, bu zaman qoşunlar müdafiəyə çəkilir, fürsət düşdükcə çə-

¹ M.Süleymanov. İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi tarixindən. Bakı, Hərbi nəşriyyat, 1997, s.138-139.

² Yenə orada, s.18.

³ Бах: Бутков П.Т. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1802 г. СПб., 1869, II, с.431.; V.R. Qriqoryan. İrəvan xanlığı. Yerevan, 1958 (erməni dilində), s.59.

⁴ M.Süleymanov. İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi tarixindən, s.22.

vik dəstələrlə düşmənin qoşunlarının üzərinə hücum edir, sıralarını pozmağa çalışırdılar”.¹

Verilən bilgiler səhih olsa da, qeyd etmək lazımdır ki, müharibələrdə Azərbaycan xanlıqlarının əksəriyyəti məhz bu taktiki gedişi seçirdi, çünki möhtəşəm qalaları olan bu kiçik dövlətlər özlərini etibarlı şəkildə qorumaq üçün qalalara çəkilir, müdafiə olunmaqla bərabər imkan daxilində hücumlar təşkil edirdilər. Bəzi hallarda bu gediş müəyyən uğur gətirir, yaxud məğlubiyyət acısını çəkdirirdi.

Əsərdə İrəvan qalası ilə yanaşı, XIX əsrin əvvəllərində Hüseynqulu xanın dövründə inşa edilmiş Sərdərabad qalası haqqında təsvirlər mövcuddur.

“İrəvan xanlığı birinci Rusiya-İran müharibəsinin başlanması ərəfəsində” adlı bölmədə qeyd edilir ki, Ağa Məhəmməd şahın Şuşada qətlə yetirilməsindən sonra irəvanlı Məhəmməd xan xanlığın müstəqilliyinə nail olur, bir müddət Qacarlar və Rusiyanın hədələri qarşısında məğrur dayanır. Fətəli şah öz mövqelərini möhkəmləndirdikdən sonra İrəvana qarşı hücumları gücləndirir, Məhəmməd xan ona xərac verməyə razı olur. Müəllif Məhəmməd xanın digər xüsusiyyətini açıqlayır: “1801-ci ildə Şərqi Gürcüstanı ilhaq edən Rusiya, eyni zamanda, gürcü çarlarının iddia etdikləri Pəmbək sultanlığını işğal etmək niyyətilə dəstə göndərdikləri zaman Məhəmməd xan çəkinmədən pəmbəkliləri müdafiə etmişdi. Lakin durum dəyişən kimi, Məhəmməd xan öz mövqeyində dəyişiklik etməli oldu. Qacar qoşunlarının İrəvana doğru hərəkət etdiyini bilən və şahın onu müti bir kəslə əvəzləmək niyyətini anlayan Məhəmməd xan Qacarlara qarşı mübarizədə uğur qazanmaq üçün rus zabitləri ilə danışıqlara başladı. Bu əlaqələrin çox qısa zamanda bitməsinin səbəbi Fətəli şahın İrəvan üzərinə səfərdən vaz keçməsi ilə nəticələndi”.²

¹ M.Süleymanov. İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi tarixindən, s.23.

² M.Süleymanov. İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi tarixindən, s.34-36.

Bu bölmədə Məhəmməd xanın mərkəzi hakimiyyətə qarşı qiyam təşkil edən axıskalı Şərif paşaya yardım göstərməsi ilə bağlı Qars hakimi Mehmet paşa arasında olan münaqişəyə aid hadisələr izlənilir.

M.Süleymanov qeyd edir ki, 1803-cü ilin fevralında Tiflisə gələn Qafqazdakı rus qoşunlarının yeni komandanı general P.Sisianov Azərbaycan xanlıqlarının işğalını qətiyyətli şəkildə həyata keçirir, katalikos seçimində olduğu kimi, onların daxili idarəçiliyinə təsir göstərirdi. O, Danili erməni kilsəsinin rəhbəri təyin etməyə çalışırdı. Lakin, İrəvan xanı bu kürsüdə Davidi görmək istəyirdi. Bu məsələ Məhəmməd xanla ruslar arasında kəskin ixtilaf yaratdı. Məhəmməd xan Danili Tiflisdən gətizdirib Davidə təhvil verdi, onun sonrakı taleyi Eçmiədzin kilsəsinin dərin quyusunda tamamlandı.¹ 1803-cü il mayın 25-də çoxsaylı sakinlərin qarşısında Danili təhqir edərək saqqalını və bığını qırıxdılar.²

Müəllif qeyd edir ki, Gəncənin işğalı başa çatdıqdan sonra Sisianovun növbəti hücum hədəfi İrəvan xanlığı idi və bunu bilən Məhəmməd xan diplomatik üsullarla rusların İrəvana hücumunun qarşısını almağa çalışırdı.

1804-cü ildə rus qoşunlarının İrəvan üzərinə birinci hücumu başlayır. Həmin il mayın əvvəllərində İrəvana doğru hərəkət edən Sisianov qalanın müqavimətsiz təslim olacağına ümid bəsləyirdi, məhz bu səbəbdən uzunmüddətli mühasirəyə hazır deyildi. Mayın 10-da rus qoşunlarının avanqardı ağır döyüşlərdə qələbə çala bilmişdi.³ İyunun 19-da rus qoşunları çətinliklə Eçmiədzinin yaxınlığına çıxsalar da, kilsəyə daxil ola bilmədilər.⁴ Qacar qoşunları Sisianov ordusunun hər iki cinahını çətin vəziyyətə salıb, onların arxa ilə əlaqələrini kəsdilər. “Rus tarixçiləri

¹ Yenə orada, s.41-42.

² Yenə orada, s.43.

³ M.Süleymanov. İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi tarixindən. Bakı, Hərbi nəşriyyat, 1997, s.55-56.

⁴ Yenə orada, s.58.

adətən bu hadisəni unutmağa çalışsalar da, həmin anlar Sisianov özünün ən ağır dəqiqələrini yaşayırdı. Hər iki tərəfdən şığıyan güllə yağışından, canını qurtarmaq üçün Sisianov patron yeşiklərinin arxasında gizlənib altı saat bu vəziyyətdə qalmışdı. O daha çox canının hayına qaldığından qoşunların idarəsini özbaşına buraxmış, yalnız öz qara günü barədə düşünürdü”.¹

Qacar qoşunları sayca rslardan bir neçə dəfə çox olsalar da, rus ordusunun silahlarının texniki cəhətdən üstünlüyü, döyüş hazırlığı və s. sonda öz nəticəsini verdi. Nəhayət, ruslar Qacar qoşunlarının müqavimətini qırıb İrəvan qalasına yaxınlaşdılar. M.Süleymanov yazır: “Başlıcası rus qoşunlarının iranlılara (azəri türklərinə) güclü mənəvi-psixoloji zərbə vurub onları Arazı adlamağa məcbur etmələri idi. Məhəmməd xan rus qoşunları ilə üzbəüz qaldı. O, çoxsaylı İran (Cənubi Azərbaycan-Z.H) qoşunlarını məğlubiyyətə uğradan rus qoşunları ilə təkbətək mübarizə aparıb İrəvan qalasını qorumağı”.²

İrəvan qalasının rus ordusu tərəfindən mühasirəsi iyulun 4-də başa çatdırıldı. Məhəmməd xanın qalada 7 min döyüşçüsü, 60-dək müxtəlif çaplı topu (onların cəmi 25-i yararlı idi) vardı. Sisianovun İrəvanın döyüşsüz təslim edilməsi üçün göstərdiyi səyləri nəticəsiz qaldı. İrəvanlılar sadəcə, passiv müdafiə olunmur, tez-tez rus qoşunlarına hücumlar edirdilər. M.Süleymanov yazır: “Xanlıq qoşunlarının fəallığı artıq Sisianovu narahat etməyə başlamışdı. O hiss edirdi ki, qalanın mühasirəsi onun düşündüyü ssenari üzrə getmir, ötən günlər qalanın fəthini nəinki yaxınlaşdırmır, əksinə, rus qoşunlarını daha da zəiflədirdi. Xanlıq qoşunlarının aramsız hücumları diqqəti yayındırır, qüvvələrin vahid məqsəd ətrafında səfərbər edilməsinə imkan vermirdi”.³

İrəvanın müdafiəsində naxçıvanlı Kəlbəli xan fəal iştirak etmişdi: “Bu istiqamətdə Kəlbəli xan xüsusi fəallıq göstərirdi.

¹ Yenə orada, s.62.

² Yenə orada, s.68.

³ M.Süleymanov. İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi tarixindən. Bakı, Hərbi nəşriyyat, 1997, s.72.

Bunu Sisianov öz gündəlik qeydlərində etiraf edirdi. Onun qənaətinə görə, Kəlbəli xanın ardıcıl, təkidli hücumları Məhəmməd xanı qalanı təslim etmək fikrindən daşındırmışdı”.¹

Müəllif yazır: “İrəvanlıların qəhrəman dirənişi nəticəsində mühasirə uzandıqca rusların itkiləri artırdı, rus qoşunları tam məhvə doğru sürüklənirdi”.² Buna görə Sisianov sentyabrın 4-də gecə mühasirəni dayandırıb Tiflisə yola düşdü.

Sisianov uğursuzluğa düşər olduğunu özü etiraf edərək I Aleksandra ünvanladığı məktubunda yazırdı: “Özümə baxanda ürəyim ağrıyır. Mənim 30 illik xidmətim ərzində ilk dəfədir ki, Rusiya ordusunun tarixində isə ikinci generalam ki, mühasirəyə alınmış şəhəri fəth etmədən qoşunları geri çəkdim”.³

General Sisianovun uğursuzluğu Fətəli şahı ruhlandırdı. O, 1805-ci ilin yayında Cənubi Qafqaza yeni yürüş təşkil etdi. Qacar hərbi dəstələrindən biri Mehdiqulu xanın başçılığı ilə İrəvan şəhərinə gəldi. Görünür, ruslara qarşı qəhrəmancasına vuruşduğuna görə şahın ona heç nə etməyəcəyinə inanan Məhəmməd xan müqavimət göstərmədən Qacar qoşunlarını qalaya buraxdı. Şah, Məhəmməd xanın müstəqil xarici siyasət yürütməsini qəbul edə bilmədiyi üçün Məhəmməd xanla Kəlbəli xanı həbs etdi. “Sisianovun komandanlığı altında rus qoşunlarının hücumu zamanı Məhəmməd xanın İran tərəfi ilə müəyyən əməkdaşlıq etməsinə baxmayaraq, şah və Abbas Mirzə başa düşürdülər ki, Məhəmməd xan daxilən İran asılılığını qəbul etmək istəmir. Buna görə imkan əldə edən kimi onlar Məhəmməd xanı İrəvan xanlığının taxtından silah gücünə saldılar”.⁴ Müəllifin mülahizələri tamamilə doğrudur.

Məhəmməd xanın həbs edilməsi ilə İrəvan xanlığı tarixinin maraqlı səhifələrindən biri tamamlandı. 1805-ci ilin avqust-

¹ Yenə orada, s.73.

² Yenə orada, s.84.

³ Yenə orada, s.88.

⁴ M.Süleymanov. İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi tarixindən. Bakı, Hərbi nəşriyyat, 1997, s.91.

tunda Şəmkir yaxınlığında məğlubiyyətə uğrayan Abbas Mirzə İrəvan qalasına gəlib bir müddət burada qaldıqdan sonra Məhəmməd xanı ailəsi ilə birgə İrana apardı.¹

Şah İrəvan xanlığının idarəsini Mehdiqulu xana tapşırırdı. Əhali bundan çox narazı idi və avqust ayının axırlarında üsyan baş verdi.²

Əsərin növbəti dördüncü fəslə rus qoşunlarının İrəvan üzərinə ikinci hücumundan bəhs edir. Əhalinin Mehdiqulu xandan narazı olması şahı 1806-cı ilin sentyabrında marağalı Əhməd xanı İrəvan hakimi təyin etməyə vadar etdi. Müləyim və xoşxasiyyətli Əhməd xan əhalinin rəğbətini qazana bildi. Lakin ağır xəstəlik onun uzun müddət hakimiyyətdə qalmasına imkan vermədi. 1807-ci ildə İrəvan taxtına Hüseynqulu xan təyin edildi.³ (Əslində Hüseynqulu xan hakimiyyətə 1807-ci ildə deyil, 1806-cı ilin sonunda gəlmişdi⁴).

M.Süleymanov Hüseynqulu xanın bacarıqlı və qabiliyyətli hakim, igid və qorxmaz sərkərdə olduğunu, xanlıq qoşunlarının təkmilləşdirilməsində, İrəvan qala divarlarının möhkəmləndirilməsində, Sərdarabad qalasının tikilməsində böyük xidmətlərini qeyd edir. Həmçinin, Hüseynqulu xanın qardaşı, xanlıq qoşunlarına bilavasitə komandanlıq edən Həsən xanı igid və mübariz sərkərdə kimi səciyyələndirir.⁵

Qeyd edilir ki, 1806-1808-ci illərdə Osmanlı dövləti ilə müharibə aparan Rusiya hələlik Azərbaycan, o cümlədən İrəvan xanlığı istiqamətində fəallıq göstərə bilmirdi. Müharibə bitəndən az sonra Qafqazdakı rus qoşunlarının yeni baş komandanı general Qudoviç İrəvanı və Naxçıvanı ələ keçirməyi qərara aldı. Rus ordusu iki istiqamətdə hərəkət etməli idi. Birinci dəstə Naxçıvanı işğal edib İrəvan xanlığı ilə Qacar dövləti arasında

¹ Yenə orada.

² Yenə orada.

³ Yenə orada, s.96.

⁴ Bax: İrəvan xanlığı (Rusiya işğalı və ...), s.56-57.

⁵ M.Süleymanov. Göst. əsəri, s.96.

əlaqəni kəsməliydi. General Qudoviçin komandanlığı altında olan əsas qüvvələr isə Pəmbəkdən İrəvana doğru irəliləməli idi.¹ 1808-ci il sentyabrın 25-də Qudoviçin komandanlığı altında olan qoşunlar İrəvan xanlığının sərhəddini keçdilər. Qoşunların sayı 8 minə çatırdı. Oktyabrın 3-də Zəngi çayını keçən ruslar İrəvandan 6 km-lik məsafədə düşərgə qurdular.²

İrəvan şəhərinin müdafiəsinin təsvirindən məlum olur ki, Hüseynqulu xan ağıllı taktiki gedişlə rus qoşunlarını daimi təzyiq və hücum təhlükəsi altında saxlamağı üstün tutmuş, qardaşı Həsən xanın rəhbərliyi ilə qala daxilində 2 min nəfərlik qarnizon saxlayıb özü əsas qüvvələrlə şəhərdən kənarda mövqe tutmuşdu.³ Buna görə rusların oktyabrın 7-də başlayan hücumu uğurlu olmadı, Hüseynqulu xan davamlı hücumlar sayəsində ruslara böyük itkilər veririr, onların qüvvələrinin qalanın fəthinə yönəlməsinə imkan vermirdi. Noyabrın 1-də Naxçıvanı zəbt edən⁴ digər rus hərbi dəstəsi İrəvanı mühasirədə saxlayan qüvvələrə qoşuldu, nəticədə mühasirədəkilərin vəziyyəti ağırlaşdı.

Noyabrın 17-si səhər saat 5-də hələ hava işıqlanmamış rus qoşunları qala üzərinə qəti hücumə keçdilər. Hücum qəflədən başlasa da, ruslar gözlədikləri nəticəyə nail ola bilmədilər. Müdafiəçilərin igidliyi, Həsən xanın sərkərdəlik, təşkilatçılıq qabiliyyəti sayəsində dörd dəstəyə bölünüb hücum edən ruslar heç bir istiqamətdə uğur qazana bilmədilər. Dəstələrin hamısı qala müdafiəçilərinin zərbələri altında biabırcasına geri çəkilməli oldu. Gün ərzində 1000 nəfərdən artıq rus döyüşçüsü məhv edildi. M.Süleymanov rus mənbələrinə istinadən, qalaya hücum zamanı ruslardan 289 nəfərin öldüyünü, 574 nəfərin ağır, 285 nəfərin isə yüngül yaralandığını açıqlayır.⁵

¹ Yenə orada, s.101.

² Yenə orada, s.102.

³ Yenə orada s. 103

⁴ M.Süleymanov. Göst. əsəri, s.107.

⁵ Yenə orada, s.113.

İki həftə gözləyən Qudoviç, havalar pisləşdikcə rus qoşunlarının Gürcüstandan təcrid olunduğunu, vəziyyətin daha da ağır olacağını anladığı üçün noyabrın 30-da qoşunları geri çək-məyə başladı.¹ Biabırçı məğlubiyyətlə barışa bilməyən Qudoviç və-zifəsindən istefa verdi, general A.Tormasov yeni komandan təyin edildi.²

Kitabın sonuncu, sayca beşinci fəslə “Rus qoşunlarının İrəvan üzərinə üçüncü hücumu” adlanır.

1813-cü ilin oktyabrında Rusiya ilə Qacarlar dövləti arasında sülh müqaviləsi bağlanmışdısa da, tərəflər yeni müha-ribəyə hazırlaşır, sərhəd mübahisələri müharibə ovqatını qızışdı-rırdı.

1826-1828-ci illər Rusiya-Qacar müharibəsinin başlanması ruslara uğursuzluq qətirdi. 1826-cı il iyulun 26-da irəvanlı Hüseynqulu xanın süvariləri Mirak (əslində Şirak düzü – Z.H.) yaxınlığında rus hərbi hissəsinə hücum edib onu ağır məğlubiyyətə uğratdı.

Ruslar çoxsaylı itki verib, tam məhv olmaqdan zorla xilas oldular. Döyüşə yaşı 80-i haqlamış Hüseynqulu xanın özü rəhbərlik edirdi. Ahıl xan kifayət qədər çevik idi, süva-rilik məharətinə görə öz döyüşçülərindən geri qalmırdı.³ Eyni za-manda, Hüseynqulu xanın qardaşı Həsən xan da Qarakilsədə yerləşən rus hərbi hissəsinə hücum edib düşməyə xeyli itki verdir-di.⁴

Rus hökuməti bu müharibədə İrəvanın alınmasına xüsusi önəm verirdi. Müəllifin yazdığına görə, rus qoşunlarının baş komandanı general Yermolov İrəvanı tutmaq üçün xüsusi plan hazırlamış, plan cüzi əlavələrlə I Nikolay tərəfindən təsdiq edilmişdi. İmperator qalanın 1827-ci il aprelin 1-dək təslim

¹ Yenə orada, s.115.

² Yenə orada.

³ M.Süleymanov. Göst. əsəri, s.119.

⁴ Yenə orada, s.128.

edilməsini istəmişdi.¹

General Yermolova etibar etmədiyi üçün I Nikolay 1827-ci il martın 27-də onu vəzifəsindən kənarlaşdırıb, yerinə general-adyutant İ.Paskeviçi təyin etdi. Paskeviç İrəvan xanlığını işğal etmək üçün hazırlığa başladı. M.Süleymanov yazır ki, Paskeviç ermənilərin yardımına böyük ümid bəsləyirdi. İrəvana doğru hərəkət edən avanqard dəstəyə keşiş Nerses daxil edilmişdi. Rusların köməyi ilə Eçmiədzin arxiyepiskopu rütbəsinə yüksəlmək niyyətində olan Nerses təbliğat aparmaqla erməniləri rusların tərəfinə çəkməyi öhdəsinə götürmüşdü.²

Aprəlin əvvəllərində general Benkendorfun başçılığı ilə rus qoşunlarının avanqardı İrəvan xanlığının işğalını uğurla başa vurmaq məqsədilə əvvəlcə əsas qüvvələrin yürüşü üçün zəmin yaratmalı, həmçinin kəndlərdən ərzaq ehtiyatı toplamalı idi. Lakin Həsən xanın başçılıq etdiyi süvarilər rusların kəndlərə daxil olub ərzaq toplamasına imkan vermədi. Benkendorfun Sərdarabadı zəbt etmək cəhdi uğursuzluqla nəticələndi.³

Aprəlin 25-dən etibarən general Benkendorfun dəstəsi İrəvan qalasını mühasirəyə almağa başladı. Bu dəfə Hüseynqulu xan özü qalada müdafiə işlərinə rəhbərlik, Həsən xan isə qalanın xaricində rus qoşunlarına qarşı hücumlar təşkil edirdi.⁴ İyunun 1-də Paskeviç özü Tiflisdən İrəvana doğru hərəkət edib, iyunun 8-də Eçmiədzinə çatdı. Əsas qüvvələr gəldikdən sonra qalanı mühasirəyə alan rus döyüşçülərinin sayı 13 min nəfərdən çox idi.⁵

Paskeviç bir müddət sonra əsas qüvvələrlə Naxçıvana tərəf hərəkət edib, iyunun 26-da heç bir müqavimətə rast gəlmədən bu diyarı zəbt etdi. İyunun 22-də rusların qalan

¹ Yenə orada, s.129.

² Yenə orada, s.130.

³ M.Süleymanov. Göst. əsəri, s.130-134.

⁴ Yenə orada, s.138-139.

⁵ Yenə orada, s.141.

qüvvələri İrəvan ətrafından geri çəkildi.¹

Beləliklə, rusların İrəvanı almaq məqsədilə həyata keçirdikləri üçüncü yürüş uğur gətirmədi. Bu, rus komandanlığının İrəvanı ələ keçirmək niyyətindən əl çəkməsinə zəmanət verə bilməzdi. İmperator İrəvanın təslim edilməsini ləngimədən həyata keçirməyi tələb edirdi.²

General Paskeviç ərzaq ehtiyatı toplamaq üçün Sərdarabad qalasını on günlük mühasirədən sonra işğal etdi³ və bütün qüvvələri yenidən İrəvana doğru yönəltdi. Əvvəlcə Hüseynqulu xanın qoşunlarına hücum çəkib onu Osmanlı istiqamətində geri çəkilməyə vadar etdi, qalanın müdafiəsi Həsən xanın üzərinə düşdü. Sentyabrın 25-də qalanın növbəti mühasirəsi başladı. Bir neçə gün qala ağır toplardan aramsız atəşə tutuldu. Nəhayət, 1827-ci il oktyabrın 1-də İrəvan qalası süqut etdi.⁴

İrəvan qalasının təslim edilməsini qeyd edən Paskeviç oktyabrın 2-də rus qoşunlarının paradını keçirərkən, qala divarının bir hissəsi uçulub çoxlu sayda rus döyüşçülərini məhv etdi.⁵

Əsir düşən Həsən xanı Peterburqa yolladılar. İrəvandan çıxmazdan öncə o, döyüşdə itirdiyi qılıncını tələb etdi. Mənbələrin məlumatına görə, həmin qılınc öncə Əmir Teymura, sonra Səfəvilərə məxsus olmuş, daha sonra şah bu qılıncı Həsən xana bağışlayıb ona şərəfli “Sarı Aslan” təxəllüsü vermişdi. Son tədqiqatlar Həsən xana “Sərə Aslan”, yəni “Aslanların başı” təxəllüsü verildiyini açıqlayır”.⁶

Öz növbəsində Həsən xan qılıncı rus imperatoruna bağışlayır. Riqa səfəri zamanı I Nikolay həmin qılıncı şəhər

¹ Yenə orada, s.141.

² Yenə orada s.147.

³ Yenə orada, s.147-149.

⁴ M.Süleymanov. Göst. əsəri, s.154.

⁵ Yenə orada, s.155.

⁶ İrəvan xanlığı (Rusiya işğalı və...), s.57

ratuşasına hədiyyə edir.¹

Peterburq səfəri zamanı Həsən xan Yekaterinoqrad şəhərində ləngiyir və onun sonrakı taleyi haqqında heç bir məlumat yoxdur.

V.Umudlunun 2004-cü ildə işıq üzü görmüş “Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı” əsəri XIX əsrin ilk onilliklərində Azərbaycanda müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizənin tədqiqinə həsr edilib. Əsərdə İrəvan xanlığının Rusiya işğalçılarına qarşı mübarizəsi izlənilir.

“Azərbaycan işğal ərəfəsində” adlanan birinci fəslində müəllif xanlıqlar haqqında ümumi, İrəvan xanlığı haqqında müəyyən bilgiləri oxucunun diqqətinə çatdırır. O, İrəvanda 1 şəhərin, 521 kəndin olduğunu, şimal istiqamətində yerləşən Şoragil və Pəmbək sultanlıqlarının İrəvan xanının təbəçiliyinə daxil edildiyini iddia edir.² V.Umudlu əvvəlcə Şoragil və Pəmbəyi ayrı-ayrı sultanlıqlar, daha sonra İrəvan xanlığından asılı sultanlıqlar,³ daha sonra bu ərazini vahid Pəmbək-Şoragil sultanlığı,⁴ daha sonra isə Şoragili – sultanlıq, Pəmbəyi – əyalət kimi təqdim edir.⁵

Müəllif çar Rusiyasının İrəvan xanlığının işğalına verdiyi əhəmiyyətin çox yüksək olduğunu açıqlayır: “Rusiyanın xarici siyasət idarələrində İran (Cənubi Azərbaycan- Z.H), Türkiyə və Gürcüstanla həmsərhəd olan İrəvan xanlığının işğalını, xüsusilə Tiflis-Təbriz tranzit yolunun üstündə yerləşən İrəvan qalasının alınmasının vacibliyini qeyd edirdilər. Böyük ərazi əldə etməklə yanaşı, ruslar, Gürcüstanda sakitliyin bərpa olunmasına, Cənubi Qafqazda İran və Türkiyənin siyasi təsir dairə-

¹ M.Süleymanov. İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi tarixindən. Bakı, Hərbi nəşriyyat, 1997, s.156.

² V.Umudlu. Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə (1801-1828). Bakı, Elm, 2004.

³ Yenə orada, s.16-17.

⁴ Yenə orada, s.22.

⁵ Yenə orada, s.23.

sinin zəifləməsinə nail olmaq istəyirdilər. Çar I Aleksandrın verdiyi fərmanda Rusiyaya tabe ediləcək ərazilər sırasında İrəvan xanlığının adı birinci çəkilirdi”.¹

Çar hökumətinin göstərişlərini reallaşdırmaq məqsədilə 1803-cü ildən Qafqazdakı rus qoşunlarının yeni təyin edilmiş baş komandanı general Sisianov, irəvanlı Məhəmməd xanın ermənilərə yeni katolikos təyin ediləcək Danili rədd etməsini əsas gətirərək yürüşə hazırlaşmağa başladı. Rus komandanlığı İrəvanın işğalının uğurla başa çatdırılması üçün xanlıqda yaşayan bir ovuc ermənidən istifadə edirdi. Ermənilər Rusiya tərəfdarı olduqlarını əsla gizlətmir və Rusiyanın xeyrinə iş aparırdılar.²

Rusların İrəvana birinci yürüşü (1804) və bu yürüşün uğursuzluğunu vurğulayan müəllif irəvanlı Məhəmməd xanı ağıllı sərkərdə kimi səciyyələndirir: “Sisianovla Məhəmməd xan arasında altı ay davam edən yazışma nəticəsiz qaldı. Qala qarnizonuna tam arxayın olan və getdikcə havaların soyumasını nəzərə alan Məhəmməd xan rusların ərzaq və sursatlarının tükənəcəyinə qədər yolların keçilməz olacağına əmin idi. Deməli, zaman özü rusların məğlubiyyətini yaxınlaşdırırdı”.³ Gümanlar doğruldu, rusların ərzağı tükəndi və Tiflisdən ərzaq ehtiyatı gətirən dəstə yolda məhv edildi. Sisianov hələ də Məhəmməd xanın qalanı təslim edəcəyinə inanır, eyni zamanda, hədə-qorxuları mülayim müraciətlərlə əvəz edərək xana müxtəlif güzəştlər vəd edirdi. “Bütün bunlar Məhəmməd xan Qacarın Sisianovdan həm hərbi, həm diplomatik sahədə üstünlüyünü sübut edirdi. Sisianovun geridə qalmış xalqın nümayəndəsi kimi baxdığı xan onu çıxılmaz vəziyyətdə qoymuşdu. Məhəmməd xanın yüksək hərbi hazırlığı, özünü doğrultmuş uğurlu siyasi maneəvləri onun görkəmli siyasi, hərbi xadim olduğunu təsdiq etdi”.⁴

¹ Yenə orada, s.45-46.

² V.Umudlu. Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə (1801-1828). Bakı, Elm, 2004, s.46-47.

³ Yenə orada, s.49.

⁴ Yenə orada, s.51.

Əsərin “Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının işğalı, Azərbaycanın parçalanmasının başa çatması” adlanan dördüncü fəslinin üçüncü bölməsində İrəvan xanlığının işğalı haqqında müəyyən məlumat verilir. Rus qoşunlarının İrəvan xanlığının sərhədlərinə yaxınlaşmasını izləyən İrəvan hakimi vaxt itirməyin mənasız olduğunu görüb, önləyici tədbirlə rusların nəzarəti altında olan bölgələrə zərbələr endirirdi. İrəvan qoşunları Pəmbək və Şoragili azad etdikləri zaman ruslar coxsaylı tələfat vermişdi. Məhz buna görə Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı general Yermolov çar I Nikolayın tezliklə İrəvan qalasını almaq barədə göstərişini yerinə yetirə bilmirdi.¹

1826-cı ilin yayında Şəmkir və Gəncə döyüşlərində şah qoşunları üzərində qələbə çalan ruslar sonda təşəbbüsü ələ aldılar. 1827-ci il martın sonunda yeni təyin edilmiş baş komandan general Paskeviç İrəvanı almaq üçün son hazırlıqlara başladı.

Əsərdə Paskeviçin İrəvan üzərinə etdiyi yaz hücumu və nəhayət, qalanın alınması ilə nəticələnən payız hücumu haqqında qısa məlumat verilir.

“Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə” adlı əsərində V.Umudlu İrəvan xanlığı barədə müəyyən bilgiləri oxucuya təqdim edə bilsə də, bir-birini inkar edən müddəalar ilə fikir dolaşıqlığı nümayiş etdirir. O, İrəvanın ruslar tərəfindən işğalı ilə bağlı özündən əvvəlki müəlliflərdən fərqli, yeni faktlar söyləyə bilməyib. Əsərin əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, müəllif tarixi hadisələrə və tarixi şəxsiyyətlərə, o cümlədən Məhəmməd xanın general Sisianovdan daha üstün strateq olduğunu düzgün səciyyələndirmişdir.

Xanlıqlar və rus müstəmləkəçiliyi dövründə (XIX əsrin 40-cı illərinə qədər) Şimali Azərbaycanda aqrar münasibətlərə həsr etdiyi əsərində M.Abdullayev digər xanlıqlarla yanaşı, İrə-

¹ V.Umudlu. Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə (1801-1828). Bakı, Elm, 2004, s.164.

van xanlığında mövcud aqrar münasibətləri nəzərdən keçirmişdir. Müəllif İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarında başqa xanlıqlarla müqayisədə vəzifə daşıyıcılarının əldə etdikləri və daha çox müvəqqəti səciyyə daşıyan tiyul torpaq mülkiyyətinin üstünlük təşkil etdiyini, həmin xanlıqlarda müəyyən torpaq payı olan rəiyyətin xan divanına və torpaq sahibinə məhsulun 15-dən 1/3-dək hissəsini təşkil edən (bəhrə, xərac) vergisi ödədiyini açıqlayır.¹

Əziz Ələkbərli on cilddən ibarət “Qərbi Azərbaycan” əsərinin² 2000-2002-ci illərdə nəşr olunmuş I–II cildlərində Vedibasar, Zəngibasar, Gərnibasar və Qırxbulağ mahalları haqqında məlumat vermiş, bu mahalların tarixinə edilən ekskurslarda xanlıq dövründə mövcud olmuş vəziyyəti təhlil etmişdir.

G.Nəcəflinin 2007-ci ildə işıq üzü görmüş “XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaradılması cəhdləri” əsərində Rusiya və Türkiyədə çap edilmiş arxiv sənədlərlə yanaşı digər elmi ədəbiyyata müraciət edilmişdir. Müəllif XVIII əsrin 60-70-ci illərində yaranmış gərgin beynəlxalq şəraitdən yararlanmağa çalışan həm Rusiya hakim dairələri, həm də erməni diasporunun Azərbaycan xanlıqları və Osmanlı torpaqları hesabına erməni dövləti yaratmaq cəhdlərinə şərh verir: əslən Həmədandan olub Hindistanda yaşayan İosif Emin gürcü çarı II İraklinin başçılığı altında “birləşmiş erməni-gürcü dövləti”nin yaradılması layihəsi ilə çıxış etdikdən sonra³ İngiltərə və Fransanın yardımına nail ola bilmədiyi üçün 1761-ci ildə Rusiyaya gələrək rus hakimiyyət nümayəndələri ilə görüşmüş, onların xeyir-duası ilə Tiflisə

¹ M.Abdullayev. Xanlıqlar və rus müstəmləkəçiliyi dövründə Şimali Azərbaycanda aqrar münasibətlər (XIX əsrin 40-cı illərinə qədər). Dərs vəsaiti. Bakı, Adiloğlu, 2005, s.35.

² Ə.Ələkbərli. Qərbi Azərbaycan. Vedibasar mahalı. I-II cild. Bakı, Ağrıdağ, 2000.

³ G.Nəcəfli. XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaradılması cəhdləri. Bakı, Nurlan, 2007, s.109.

gəlib, lakin II İrakli onun (İ.Eminin) planlarına etinasız qalmışdır.¹

Rusiya-Osmanlı müharibəsinin qızgın çağında 1774-cü ildə Rusiyada yaşayan erməni zəngini M.Sarafov digər erməni varlıları ilə birlikdə Rusiya Xarici İşlər Kollegiyasına “Ermənistanın azad edilməsi” və Rusiyanın protektorluğu altında erməni dövlətinin yaradılmasını nəzərdə tutan layihə təqdim etdilər.² Bu hadisədən 10 il sonra rus hökuməti “erməni məsələsi” ilə fəal məşğul olmağa başladı və 1780-ci ilin yanvarında erməni varlısı L.Lazarev rus sərkərdəsi A.Suvorovla görüşündə “Böyük Ermənistan”ın “bərpası” və İrəvanda ayrıca erməni dövlətinin yaradılması təklifi ilə çıxış etdi.³ Rusiya ermənilərinin arxiyepiskopu İosif Arqutinski İrəvan xanlığının ərazisi hesabına “Ararat krallığı” yaradılması təklifini irəli sürdü.⁴

Əsərdə Hindistanın Mədrəs şəhərində yaşayan erməni ideoloqu Ş.Şaamiryanın erməni dövlətinin yaradılması (bu dövlət ya respublika, ya da İngiltərə tipində monarxiya olmalı idi) layihəsi haqqında ətraflı məlumat verilir. Müəllif qeyd edir ki, Ş.Şaamiryan Cənubi Qafqazda yaşayan ermənilərin sayının həddən ziyadə az olduğunu bildiyindən alban katalikosluğunu və Qarabağın 5 xristian məlikliyini bu mübarizəyə cəlb etməyə çalışdı.⁵

“II Yekaterinanın Şərq siyasətindən yararlanan ermənilərin Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək cəhdləri” adlı bölmədə qeyd edilir ki, Küçük Qaynarça sülhündən sonra Rusiya Cənubi Qafqazda fəallaşdı və hətta 1779-cu ilin sonlarında artıq rus qoşunlarının Cənubi Qafqaza yürüşü haqqında qərar qəbul edildi.

¹ Yenə orada, s.111-112.

² G.Nəcəfli. XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaradılması cəhdləri. Bakı, Nurlan, 2007, s.113.

³ Yenə orada, s.115.

⁴ Yenə orada, s.118-119.

⁵ Yenə orada, s.142.

Məqamı əldən verməyən ermənilər A.Suvorovun vasitəsilə II Yekaterinanı Cənubi Qafqaza qoşun yeritməyə, ilk növbədə, Azərbaycanın bəzi torpaqlarını, o cümlədən İrəvanı işğal etməyə sövq edirdilər.¹

Rusiya hökuməti general A.Suvorova qarşıdakı yürüşə hazırlaşmağı tapşırırdı. 1780-ci ilin əvvəllərində Moskvadan Həştərxana yola düşən generala Qarabağ məlikləri Adəmlə Usub Qarabağ və İrəvan xanlıqlarındakı vəziyyət haqqında məlumat verdilər. “Erməni-rus əlaqələri” sənədlər toplusunun IV cildinə daxil edilən bu sənədin heç bir yerində erməni məliyi və ya “Ermənistan ərazisi” ifadəsi işlənmədiyi halda, erməni müəllifi A.İoannesyan məlikləri milliyyətə erməni, sözügedən əraziləri isə Ermənistan adlandırmışdır.²

Əsərdə qeyd edilir ki, Rusiya hakim dairələri Qarabağın xristian məlikləri ilə yanaşı, İrəvan ərazisində yaşayan azsaylı ermənilərlə əlaqə yaratmışdılar. Buna qədər bu əlaqələr erməni keşişi Stepan Ter-Sarkisyan vasitəsilə həyata keçirilirdi. Müəllif düzgün olaraq qeyd edir ki, ehtiyatla hərəkət edən rus diplomatiyası ermənilərin xahişi ilə öz işğalçı niyyətini pərdələmək istəyirdi.

Kitabda isfahanlı Əlimurad xanla Rusiya dövləti arasında Azərbaycan torpaqlarının bölüşdürməyə dair danışıqlar barədə müəyyən məlumatlar mövcuddur.

Əsərin bir bölməsində V.Zubovun başçılığı ilə rus qoşunlarının 1796-cı il basqını zamanı erməni dövlətinin yaradılmasına yönəldilmiş təşəbbüslər açıqlanır. V.Zubov katalikos Q.Ketrnetsi ilə əlaqə yaradaraq ondan rus qoşunlarının Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsi üçün yardım göstərməsini xahiş edirdi. Lakin rus imperatriçası II Yekaterinanın ölümü rus hökumətinin planlarının gerçəkləşdirilməsini ləngitdi.

Türkmənçay müqaviləsinin 180 illiyinə həsr olunmuş

¹ Yenə orada s.115.

² G.Nəcəfli. XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaradılması cəhdləri. Bakı, Nurlan, 2007, s.118-119.

məqalələr toplusunda İrəvan xanlığının tarixi qısaca araşdırılmışdır. H.Həsənovun məqaləsində çar Rusiyasının Azərbaycan torpaqlarını, o cümlədən İrəvan xanlığını ələ keçirmək siyasətinə ümumi bir nəzər salınmışdır. Məqalədə qeyd edilir ki, erməni missionerlərinin söylərinə baxmayaraq, uzun əsrlər boyu onların Azərbaycanın qərb torpaqlarına soxulub möhkəmlənmək cəhdləri nəticəsiz qalırdı, 1441-ci ildə erməni kilsəsi öz mərkəzini Üçmüəzzinə Qaraqoyunlu Cahan şahın razılığı ilə köçürə bilmişdi.¹

Ermənilərin kütləvi şəkildə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi 1828-ci ildə Türkmənçay müqaviləsi bağlandıqdan sonra başlandığı vurğulanır.² V.Umudlunun məqaləsində isə İrəvan qalasının ruslar tərəfindən zəbti haqqında qısa məlumat verilir.³ Ondan fərqli olaraq Z.Qafarovanın məqaləsində İrəvan müdafiəçilərinin rus işğalçılarına qarşı döyüşü önə çəkilir. Məqalədə qeyd edilir ki, 1804-cü il iyulun 2-də İrəvan qalası rus qoşunları tərəfindən mühasirəyə alınır, ruslar 2 ay ərzində qalanı almaq üçün bir neçə dəfə cəhd göstərsələr də, uğur qazana bilmir, baş komandan general Sisianov sentyabrın əvvəllərində biabırçı şəkildə İrəvan ətrafını tərk edir.⁴ Daha sonra 1808-ci ildə rusların İrəvanı almaq üçün göstərdiyi ikinci cəhdi irəvanlı Hüseyinqulu xanın və onun qardaşı Həsən xanın qəhrəmancasına qalanı müdafiə etmələri, böyük itki verən rusların geri çəkilməsi haqqında qısa məlumat verilir.⁵ Müəllif sadəcə özündən əvvəlki müəlliflərin müddəalarını təkrarlayır, yeni bilgiler təqdim edə bilmir.

X.Xəlillinin məqaləsində Türkmənçay müqaviləsinin

¹ H.Həsənov. Türkmənçay: Ədalətsiz müqaviləyə aparan yollar, onun məğzi və faciəli nəticələri. Türkmənçay – 180 (məqalələr toplusu). Bakı, 2009, s.7.

² Yenə orada, s.10.

³ V.Həsənov. 1826-1828-ci illər hərbi əməliyyatlarının başlıca xüsusiyyətləri. Türkmənçay – 180, s.20-21.

⁴ Z.Qafarova. İrəvan qalasının qəhrəmancasına müdafiəsi tarixindən.

Türkmənçay – 180, s.24-25.

⁵ Yenə orada, s.25-26.

bağlanmasından sonra rusların erməniləri kütləvi şəkildə İrəvan xanlığı ərazisinə köçürülmə siyasəti araşdırılır.¹

AMEA Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun bir qrup əməkdaşı Tarix İnstitutunun direktoru, AMEA müxbir üzvü Y.Mahmudovun elmi redaktəsi və rəhbərliyi ilə İrəvan xanlığının tarixinə həsr edilmiş çox sanballı bir əsər² ortaya qoymuşdur. Azərbaycan tarixşünaslığının son sözü hesab edilən bu əsərdə təkzibolunmaz ilk mənbələr əsasında İrəvan xanlığı ərazisinin azərbaycanlılara məxsus olması sübuta yetirilir, xanlıq əhalisinin etnik tərkibi araşdırılaraq əksəriyyətinin Azərbaycan türkləri olması öz təsdiqini tapır. Kitabda İrəvan xanlığının sosial-iqtisadi həyatı, sərhədləri və inzibati bölgüsü, daxili idarəçilik sistemi, qonşu dövlətlər və xanlıqlarla münasibətləri, xanlığın XIX əsrin əvvəllərində yadelli işğalçılara qarşı mübarizəsi, Rusiya dövləti tərəfindən işğalı, ən başlıcası, ermənilərin İran və Osmanlı dövlətlərindən işğal olunmuş İrəvan xanlığı ərazisinə köçürülməsi məsələləri tədqiq edilir.

Əsərin elmi redaktoru Y.Mahmudov ön sözdə fikirlərini belə izah edir: “İrəvan xanlığının ərazisi, ayrı-ayrı işğalçı imperiyaların hökmranlıq dövrləri istisna edilməklə, ən qədim zamanlardan başlayaraq həmişə Azərbaycan dövlətlərinin tərkibində olmuşdur. Bu torpaqlar həm də Azərbaycan-türk tayfalarının elliklə ən sıx şəkildə yaşadığı ərazilərdən biri idi”.

Erməni katolikosluğu mərkəzinin 1441-ci ildə İrəvan (Çuxursəd) bölgəsinə köçürülməsinə qədər burada ermənilərə məxsus heç bir kənd və yaxud torpaq sahəsinin olmadığını, hətta katolikosluğun yerləşdiyi Üçkilsə (Valarşabad) kəndinin belə 1441-ci ildən başlayaraq ermənilər tərəfindən müxtəlif vasitələrlə Azərbaycan türklərindən alındığını qeyd edən müəllif mühüm bir faktı açıqlayır: “Valarşabad” toponimi türk Arşakilər (Arsaklılar) sülaləsindən 5 anatürkün (Sanatürkün) oğlu Valar şahın

¹ Xəlilli X. Türkmənçay müqaviləsinin hərbi-siyasi nəticələri. Türkmənçay - 180, s.58-67.

² İrəvan xanlığı. Bakı, 2009.

(194-216-cı illər) adı ilə bağlıdır, uzun tarixi dövr ərzində “Valarşabad” formasına salınmışdır”.

Ön söz müəllifi qeyd edir ki, “Azərbaycan dövləti olan İrəvan xanlığını Azərbaycan dövlət idarəçiliyi tarixində mühüm rol oynayan Qacarlar türk sülaləsindən olan xanlar idarə ediblər.

Xanlığın bütün idarəçilik sistemi, ictimai, mədəni və təsərrüfat həyatı, burada yaşayan əhəlinin məişət və mədəniyyəti Azərbaycanın minillər boyunca davam etmiş ümumi tarixi inkişaf sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi idi. İrəvan xanlığı öz inkişaf xüsusiyyətlərinə görə həmin dövrlərdə mövcud olmuş digər Azərbaycan xanlıqlarından heç nə ilə fərqlənmirdi”.¹

Kitabın “İrəvan xanlığı Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsidir” adlı birinci fəslində xanlığın yaranması ilə başlayan siyasi tarixi haqqında məlumat verilir. Əvvəlcə Çuxursəd bəylərbəyliyi, onun adının etimologiyası, sonra qısaca bu vilayətin tarixi şərh edilir. Qeyd olunur ki, mühüm strateji mövqeyinə görə bu vilayətə yiyələnmək üstündə Səfəvilərlə Osmanlılar arasında uzun-uzadı mübarizələr aparılmışdır.

Bu fəsildə çox maraqlı bir fakt tədqiq edilir: 1724-cü ildə Arifi Əhməd paşanın başçılıq etdiyi 60-70 min nəfərlik Osmanlı ordusu İrəvana hücum edərkən bütünlüklə azərbaycanlılardan ibarət şəhər sakinlərinin güclü müqavimətinə rast gəlir. Bunun əksinə olaraq, Üçkilə və onun ətrafında məskunlaşan azsaylı ermənilər Çuxursəd vilayətinin və İrəvan qalasının taleyi ilə əsla maraqlanmır, əksinə, Osmanlı komandirləri ilə əlaqə yaradaraq, özlərini sığortalayırlar.² Bu fakt bir daha sübut edir ki, o zaman ermənilər həmin ərazini öz vətənləri hesab etmirdilər.

Əsərdə daha bir maraqlı məqam önə çəkilir: III Sultan Əhməd İrəvanın mühasirəsi zamanı qalanın müdafiəçiləri olan Azərbaycan türklərini qırmağa razılıq verdiyi halda, ermənilərə toxunulmaması haqda xüsusi fərman göndərmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu fakt müasir erməni mütəfəkkirlərinin hələ orta əsr-

¹ İrəvan xanlığı. Bakı, 2009, s.18-19.

² Yenə orada, s.44-45.

lərdən türklərin ermənilərə qarşı soyqırım siyasəti yürütməsi haqqında iddiasını iflasa uğradır.¹

Fəsildə Osmanlıların Çuxursəd bəylərbəyliyi işğal etdikdən sonra burada həyata keçirdikləri inzibati islahatlar – əhəlinin siyahıyaalınması barədə qısa məlumat verilir, İrəvan əyalətinin mahalları sadalanır, Nadirqulu xanın başçılığı ilə Səfəvi qoşunlarının İrəvanı geri alması, Nadir şahın hakimiyyəti dövründə bölgənin vəziyyəti şərh edilir.

İrəvan xanlığının yaranma tarixi təhlil edilərkən ilk xanın Mir Mehdi xan olduğu göstərilir, qeyd edilir ki, bu xanlıq heç də keçmiş Çuxursəd bəylərbəyliyi bütün ərazisini əhatə etmədi, çünki bu ərazidə həm də Naxçıvan, Maku xanlıqları yaranmışdı.²

Mehdi xanın hakimiyyəti çox çəkməmişdi, xan taxtında onu 1748-ci ildə Məhəmmədhüseyn xan Gəraylı əvəz etdi, 1751-ci ildə isə urmiyalı Fətəli xan Əfşarın müttəfiqi Azad xan özünə yaxın olan Xəlil xan Özbəyi İrəvana hakim təyin etdi. 1755-ci ildə Qacar tayfasından olan Həsənəli xanın hakimiyyətə gəlməsi xanlıqda nisbi sakitlik yaratdı, sonralar xan hakimiyyəti bu nəslin nümayəndələrinə ötürülmüşdü.³ Həsənəli xanı qardaşı Hüseynəli xan, onun böyük oğlu Qulaməli xan, daha sonra digər oğlu Məhəmmədhüseyn xan Qoyunlu bir-birini əvəz etmişdilər.⁴

Fəsildə qeyd olunur ki, Məhəmməd xanın hakimiyyəti 1805-ci ilə kimi davam etdi, sonra qısa müddətə hakimiyyətə Mehdiqulu xan Qacar gəldi. 1806-cı ilin avqustunda irəvanlılar əhali üzərinə ağır vergilər tətbiq, xalqı qarət edən Mehdiqulu xana qarşı üsyan hazırladı və o taxtdan salındı. 1806-cı ilin sonundan İrəvan taxtına Hüseynqulu xan Qacar (Qoyunlu) yiyələndi. O, xanlığı, ləğv olunduğu 1827-ci ilə kimi idarə etdi.⁵

Fəslə əlavə edilmiş Çuxursəd bölgəsini idarə edən ha-

¹ İrəvan xanlığı. Bakı, 2009, s.45.

² Yenə orada, s.51.

³ Yenə orada, s.53.

⁴ Yenə orada, s.53-54.

⁵ İrəvan xanlığı. Bakı, 2009, s.56-57.

kimlərin və İrəvan xanlarının siyahısı mühüm əhəmiyyətə malikdir.

“Xanlığın əhalisi” adlanan ikinci fəsildə qeyd edilir ki, erməni katolikosluğu Qərbi Azərbaycana köçürüldükdən sonra ermənilər Üçkilə ətrafında məskunlaşmağa başladılar. Matenadara saxlanılan 1687-ci ilə aid sənəddə verilən faktlar ermənilərin Azərbaycan türklərinə məxsus torpaqlarının satın alınmasını, zəbt edilməsini, rüşvət verib alınmasını, həmçinin, bəxşis kimi əldə edilməsini təsdiqləyir. Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətləri hökmdarlarının himayəsindən istifadə edən Üçkilə katolikosları İrəvan ətrafında ermənilərin kök salıb çoxalmasına başçılıq etmişdilər. Ermənilərin Çuxursəd bəylərbəliyinin ərazisində məskən salmalarını sürətləndirən amillər də müəyyənləşdirilmişdir. Bu amillərin başlıcası XVII-XVIII əsrin birinci yarısında davam edən Səfəvi-Osmanlı müharibələri göstərilir. Məzhəbi-ideoloji prinsiplərə söykənən bu müharibələr zamanı Azərbaycan türkləri ya qırılıb məhv, ya da şiə məzhəbinə aid olduqları üçün Osmanlı ordusunun hücumları zamanı doğma torpaqlarını tərk edib getməyə məcbur olurdular. Əlverişli məqamdan istifadə edən erməni kilsəsi Osmanlı işğalı altında olan ərazilərdəki boşalmış kəndləri satın alır, Anadolunun müxtəlif yerlərindən gələn erməniləri buraya yerləşdirir.¹ Ermənilərin Çuxursəd bəylərbəliyində məskunlaşmasına təkan verən digər amil kimi Nadir şah Əfşarın Üçkilə katolikosluğuna himayədarlıq etməsi göstərilir.²

Əsərdə tamamilə haqlı olaraq qeyd edilir ki, bütün bunlara baxmayaraq, əhalinin etnik tərkibinin əksəriyyətini Azərbaycan türkləri təşkil edirdi və Rusiya işğalı ərəfəsində İrəvan xanlığının xristian əhalisinin ümumi sayı 20%-dən çox olmayıb.³ İ.Şopenin və digərlərinin məlumatları əsasında hesablama aparan müəlliflər Rusiya işğalı ərəfəsində bu diyarın türk-müsəlman əhalisinin sayı-

¹ İrəvan xanlığı (Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi), s.73.

² Yenə orada, s.74.

³ Yenə orada, s.76.

nın azı 107.750 nəfər olması qənaətinə gəlmiş,¹ ilk mənbələrə istinadən İrəvan şəhərində yaşayan əhalinin tamamilə Azərbaycan türklərindən ibarət olmasını təsdiqləyiblər.

Fəslin sonunda ermənilərin müxtəlif yollarla Azərbaycan türklərinə məxsus əraziləri ələ keçirmələrini əks etdirən çoxsaylı sənədlərin verilməsi kitabın mötəbərliyini, dəyərini daha da artırır. XVIII əsrin ikinci yarısında İrəvan xanlığı ərazisində qeydə alınmış toponimlərin siyahısındakı coğrafi adlar bu ərazinin bütövlükdə Azərbaycan türklərinə mənsubluğunu isbatlayır.

Kitabın üçüncü fəslində İrəvan xanlığının sosial-iqtisadi həyatı araşdırılır. Qeyd olunur ki, İrəvan xanlığının sosial-iqtisadi həyatı bütünlüklə Azərbaycanın sosial-iqtisadi münasibətlərinin tərkib hissəsi idi, xanlıq ərazisində əmtəə istehsalı kifayət qədər geniş yayıldığı üçün diyarın iqtisadiyyatında mühüm rol oynayırdı.² Xanlıq iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən kənd təsərrüfatında başlıca yeri əkinçilik, (buğda və arpa) maldarlıq tuturdu. Ağrı vadisində bütün Azərbaycan üçün səciyyəvi olan yaylaq-qışlaq maldarlığı inkişaf etmişdi.

Sənətkarlıq və ticarət əlaqələri müəlliflərin diqqətindən kənarda qalmamışdır. Xanlığın iqtisadi həyatında sənətkarlığın müxtəlif sahələri mühüm rol oynayırdı, eyni zamanda, sənaye istehsalı (nümünə kimi İrəvan şəhəri yaxınlığında yerləşən Gogb (Qoğb) duz mədəni göstərilir – Z.H.) inkişaf etmişdi.³ Digər Azərbaycan xanlıqlarında olduğu kimi, İrəvan xanlığında iqtisadiyyatın ən mühüm, gəlirli sahələrindən biri daxili və xarici ticarət idi. Xanlıq müxtəlif ölkələrə gedən ticarət yollarının qovşağında yerləşdiyi üçün bütövlükdə Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələrində yaxından iştirak edirdi.

Əsərdə İrəvan xanlığı ərazisində mövcud olan çoxsaylı körpülər, karvansaralar, zərbxanalar və bazarlar, habelə ticarət yolları

¹ Yenə orada.

² Yenə orada, s.108.

³ İrəvan xanlığı (Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi), s.109.

haqqında məlumat verilir.¹

Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi, İrəvan xanlığında da ənənəvi torpaq mülkiyyət formasında ciddi dəyişikliklərin olmadığı, beş torpaq mülkiyyəti formasının (dövlət, divan və saray torpaqları, mülk, tiyul, vəqf, icma torpaqları) olduğu qeyd edilir, bu mülkiyyət formalarının hər biri haqqında məlumat verilir. İrəvan xanlığında torpaq mülkiyyət formalarının digər Azərbaycan xanlıqlarından (Qarabağ və Urmiya xanlıqları istisna olmaqla) fərqli cəhəti burada xristian məbədlərinə məxsus vəqf torpaqlarının olması idi.

Daha sonra xanlıqda mövcud olan vergi və mükəlləfiyətlər haqqında məlumat verilir, bu vergilərin əsasən məhsulla, qismən pulla ödənilməsi qeyd edilir.²

Dördüncü fəsil “Xanlığın sərhədləri, inzibati bölgüsü və idarəçilik sistemi” adlanır. Arazın hər iki sahilində yerləşən İrəvan xanlığının sərhədləri haqqında olan müxtəlif, bəzən ziddiyyətli məlumatlar araşdırılır: “Xanlığın siyasi-coğrafi sərhədləri qərbdə Arpaçaydan, Qızılkilsə kəndinin yanında şimaldan cənuba doğru uzanır, sonra bir qədər şərqə tərəf dönməklə Arpaçayın aşağı axarı üzərindəki Hacıbayramlı kəndinə doğru gedir, çayı keçib qərbə doğru uzanır və Qarabağ silsiləsinə çatırdı. Burada sərhəd Arazı keçir və həmin dağ silsiləsi ilə şimal-qərbə tərəf Koroğlu dağına uzanırdı. Sonra əvvəlcə şimal-şərqə, daha sonra bir qədər şimala dönməklə su paylayan yüksəkliyə – Kiçik Ağrıya, bundan sonra şimal-qərbə – Araza qədər uzanırdı. Arazın sədlərini kəsərək Naxçıvanı Şərur düzənliyi ilə ayıran dağ silsiləsi ilə davam edirdi. Daha sonra Gözəldərə dağ silsiləsi ilə Zəngəzur dağlarının şimal parçası ilə Göycə gölünün və onun şərqindəki dağları öz içərisinə alırdı. Bundan sonra isə xanlığın sərhədləri Pəmbək dağlarını, Alagözün şimal yamacını Arpaçayla birləşdirən xətlə Bazarçıq kəndinin üstündən keçərək Qızılkil-

¹ Yenə orada, s.109-110.

² Yenə orada, s.115.

sə kəndinə qədər gəlib çatırdı”.¹ Hüseynəli xanın hakimiyyəti dövründə (1762-1783) İrəvan xanlığının sərhədləri genişlənərək Şorayel bölgəsini əhatə etmişdi.²

İrəvan xanlığındakı mahallar, kəndlər, İrəvan şəhərinin inzibati quruluşu, məhəllələri haqqında verilən məlumatlar çox qiymətlidir. Fəslin sonunda xanlığın idarəçilik sistemi qısaca təsvir edilir.

Mədəniyyətə həsr edilmiş fəsildə xanlığın mərkəzi sayılan İrəvan şəhərində dağıdıcı müharibələrin elm və mədəniyyətin inkişafına mənfi təsir göstərməsinə baxmayaraq, bu sahələrin daim inkişaf etməsi söylenebilir.³

Xanlıqda mövcud təhsil sistemi tədqiq edilməklə yanaşı, epiqrafik abidələr haqqında məlumat verilir, ərazidə, xüsusən də İrəvan şəhərində yüzlərlə memarlıq abidəsinin mövcud olduğu, xalq-dekorativ sənətinin geniş yayıldığı qeyd edilir.⁴ Sərdar Sarayı (Xan Sarayı) haqqında ilk mənbələr əsasında verilən geniş məlumatlar çox dəyərlidir, xanlıq ərazisində memarlığın və incəsənətin yüksək inkişaf etdiyini bir daha sübut edir. Ziyarətgahlar, qəbirüstü abidələr, müqəddəs ocaqlar haqqında verilən bilgiler dəyərləli və önəmlidir.

Fəsildə rus işğalından sonra İrəvan xanlığı ərazisində mövcud olan zəngin ədəbi mühitin, Azərbaycan xalqına məxsus xalq yaradıcılığı nümunələrinin, qiymətli əlyazmaların əksəriyyətinin erməni vandalları tərəfindən amansızcasına məhv edildiyi vurğulanır. İrəvan yazarlarının xarici ölkələrdə çap edilən bədii nümunələri xanlıqda, xüsusən İrəvan şəhərində bədii yaradıcılığın çox sürətlə inkişaf etdiyini sübut edir. Fazil İrəvanlının ədəbi irsi buna nümunədir.

¹ İrəvan xanlığı (Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi), s.142.

² Yenə orada.

³ Yenə orada, s.187.

⁴ İrəvan xanlığı (Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi), s.191.

“Xarici siyasət” adlanan fəsildə İrəvan xanlığının mürəkkəb tarixi şəraitdə öz müstəqilliyini qoruyub saxlaması uğrunda apardığı mübarizə, xanlığın xarici siyasətinin üç mərhələyə bölündüyünü təyin edir.

I. 1747-ci ildən – 1783-cü il Georgiyevsk müqaviləsinin bağlanmasına qədərki dövr;

II. Georgiyevsk müqaviləsinin bağlanmasından – XVIII əsrin sonlarına qədərki dövr;

III. XIX əsrin başlanğıcından – xanlığın Rusiya tərəfindən işğalına qədərki dövr.¹

Bəhs edilən dövrdə aparıcı xətti Azərbaycan xanlıqlarının qonşu dövlətlərlə, xüsusən Kartli-Kaxetiya çarlığı və Osmanlı imperiyası ilə qarşılıqlı münasibətləri təşkil edirdi. Xarici siyasətin ikinci mərhələsi xanlıq üçün olduqca ağır, mürəkkəb bir dövrə təsadüf edir: “Georgiyevsk müqaviləsi bağlandıqdan sonra Rusiyada gizli planlaşdırılan siyasətin həyata keçirilməsi üçün Azərbaycan torpaqlarında, o cümlədən İrəvan xanlığı ərazisində erməni dövləti yaratmaq üçün real addımlar atılmağa başlandı. Məhz bu təcavüzkar niyyətin qarşısını almaq məqsədilə İrəvan xanlığının xarici siyasətində aparıcı rolunu Osmanlı dövləti ilə münasibətlər təşkil edirdi”.² Osmanlı dövləti ilə İrəvan xanlığı arasındakı yaxınlaşma Rusiyanı çox narahat edirdi. Bu səbəbdən Rusiya 1783-cü ilin sonlarında bölgədə hərbi qüvvələrin sayını artırmağa başladı.³ Rusiyanın bu cür tədbirlərinə Osmanlı dövləti adekvat reaksiya göstərirdi. Xanlığın Rusiyaya qarşı ittifaqını təşkil etmək üçün Xəlil əfəndi Azərbaycana göndərildi.

Fəsildə İrəvan xanlığının Ağa Məhəmməd xan Qacarla münasibətləri izlənilir, qeyd edilir ki, İrəvan xanı Məhəmməd xan Qacara qarşı mübarizənin uğurlu olması üçün Osmanlıdan

¹ Yenə orada, s.251.

² İrəvan xanlığı (Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi), s.258.

³ Yenə orada, s.263.

yardım istəsə də, buna nail ola bilmir. Müəlliflərin iddiasına əsasən, yaranmış mürəkkəb şəraitdə Məhəmməd xan çıxış yolunu qardaşını Ağa Məhəmməd xanın sarayına göndərməklə, zaman qazanmaqda görür. Ağa Məhəmməd xan İrəvan hakiminin hiyləsini anlayır, öz qardaşı Əliqulu xanı 20 min döyüşçü ilə İrəvan üzərinə göndərir. Qala müdafiəçiləri 35 günlük müqavimətdən sonra tabe olurlar.¹

Yeddinci fəsildə XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyası və Qacar dövlətinin İrəvan xanlığına qarşı ilhaq siyasəti haqqında məlumat verilir. Qeyd edilir ki, 1804-1813-cü illərdə Rusiya-İran müharibəsi zamanı İrəvan xanlığı iki dəfə rus qoşunlarının güclü hücumuna məruz qalır, lakin fəth edilmir. Bu hücumlar, irəvanlıların qəhrəman müdafiəsi barədə bilgiler, yeni faktlar və dəqiqləşdirmələr mənbələrə, təkzibedilməz faktlara söykəndiyi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Fəsildə qeyd edilir ki, bəhs olunan dövrdə Qacarlar dövləti mühüm strateji əhəmiyyətə malik İrəvan xanlığını ələ keçirməyə çalışırdı. Belə bir şəraitdə Məhəmməd xan müxtəlif manevrlər etməli olurdu. O, daha güclü düşmən saydığı Rusiya ilə münasibətləri nizama salmaq, Rusiya qoşunlarının köməyi ilə Qacarların İrəvana yolunu kəsmək istəyirdi. Sisianov ruspərəst Davidin Üçkilə monastırının katolikosu təyin edilməsini, 500 rus döyüşçüsünün İrəvan şəhərində yerləşdirilməsini şərt kimi irəli sürdü. Məhəmməd xan bu şərtlərin heç birini qəbul etmədi, bu, Sisianovun İrəvan xanlığına hücum etməsinə bəhanə oldu.²

Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı P.Sisianovun başçılığı ilə 1804-cü ildə İrəvan üzərinə hücum, irəvanlıların uzunmüddətli müqaviməti, Sisianovun uğursuzluğa düşərək geri dönməsi haqqında ətraflı məlumat şərh edilir.

1808-ci ildə İrəvan qalasının ruslar tərəfindən ikinci mühasirəsi, xanlığın yeni hakimi Hüseynqulu xanın və qardaşı Hə-

¹ Yenə orada, s.271.

² İrəvan xanlığı (Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi), s.294.

sən xanın qəhrəman dirənişi nəticəsində rusların növbəti rüsvayçı məğlubiyyəti haqqında ətraflı məlumat izlənilir. Qeyd olunur ki, məhz bu müqavimətin nəticəsinə görə 1813-cü ilin oktyabrında Rusiya ilə Qacarlar dövləti arasında bağlanmış Gülüstən müqaviləsində İrəvan xanlığı Rusiya təbəçiliyinə keçən Azərbaycan xanlıqları sırasına salınmadı.

Bu zaman İrandan və Osmanlı imperiyasından İrəvan xanlığı ərazisinə köçməyə başlayan ermənilər yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək Azərbaycanın qərb torpaqları hesabına erməni dövləti yaratmaq niyyətlərinin gerçəkləşməsinə çalışırdılar. Məqsədlərinə çatmaq üçün onlar rus komandanlığına məxfi məlumatlar çatdırır, Rusiya hakim dairələrinə göndərdikləri məktublarda çarı öz “xilaskarı” adlandırır, rus qoşunlarını İrəvanın işğalına şirnikləndirir və böyük ümidlərlə rus ordusunun yolunu gözlədiklərini qeyd edirdilər.¹

“İrəvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalı” adlı növbəti fəsildə qeyd olunur ki, XIX əsrin əvvəllərində rus qoşunlarının həyata keçirdiyi irimiqyaslı hərbi əməliyyatlar, törətdiyi dağıntılar, talanlar, qarətlər xanlığın iqtisadiyyatına ağır zərbə vurur, güzəranı pisləşmiş əhəlinin bir hissəsi canını götürüb təhlükəsiz yerlərə pənah aparır, xanlığın iqtisadi, hərbi-siyasi qüdrəti sarsılsa da, İrəvan yenə Azərbaycan xanlıqları içərisində ən güclü dövlət qurumu olaraq qalırdı.² İrəvan xanlığının işğalını öz sələfləri kimi, rus imperatoru I Nikolay daim diqqət mərkəzində saxlayırdı.

1826-cı il iyulun 19-da II Rusiya-İran müharibəsi başlandı, bu müharibədə hər iki tərəfin ən çox önəm verdiyi ərazilərdən biri İrəvan xanlığı idi. Müharibədən xeyli əvvəl, 1826-cı ilin yazında rus hərbi dəstələri müxtəlif bəhanələrlə İrəvan xanlığının ərazisinə təcavüz edir, lakin müqavimətlə üzləşib biabır-

¹ İrəvan xanlığı (Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi), s.306.

² Yenə orada, s.327-328.

çılıqla geri döndürdülər.¹ Rus qoşunlarının məğlubiyyətindən xəbəri olmayan I Nikolay müharibə başlayan kimi Qafqaz komandanlığına “Təcili İrəvan sərdarı üzərinə yürüş edin!” deyə göstəriş verdi.

Fəsildə rus qoşunları tərəfindən Sərdarabad qalasının birinci mühasirəsi, qəhrəmancasına müdafiəsi (16-17 aprel 1827-ci il), İrəvan qalasının ruslar tərəfindən üçüncü mühasirəsi və qalanın qəhrəman müdafiəsinin (27 aprel-23 iyun 1827-ci il) təsviri verilir. Qeyd edilir ki, İrəvan xanlığı Hüseynqulu xanın və qardaşı Həsən xanın başçılığı altında mükəmməl müdafiə qurduğu üçün mühasirəyə duruş gətirə bildi. Qalanın işğalının mümkünsüzlüyünü görən general Paskeviç İrəvanı mühasirədə saxlamaqla, Naxçıvan üzərinə yürüş etmək qərarına gəldi. Lakin irəvanlıların güclü müqaviməti, havaların isti keçməsi, əsgərlər arasında yayılan xəstəliklər rus komandanlığını 1827-ci il iyunun 23-də gecə yarısı İrəvanı mühasirəyə alan rus qoşunlarını Üçkilsəyə tərəf çəkməyə vadar etdi.²

Sonra Sərdarabad qalasının rus qoşunları tərəfindən ikinci mühasirəsi (14-20 sentyabr 1827-ci il), qəhrəman müdafiəsi və süqutu təsvir edilir.

Nəhayət, fəslin sonunda İrəvan qalasının dördüncü mühasirəsi, qalanın süqutu ilə bağlı hadisələr işıqlandırılır. Qeyd edilir ki, müharibədə Qacarların uğursuzluqlarına baxmayaraq İrəvan xanının qoşunları işğalçılara qarşı müqavimət göstərməkdə davam edirdi. Artıq təşəbbüsü bütünlüklə əlinə alan rus komandanlığı İrəvana qarşı böyük qüvvələr topladı və 1827-ci il sentyabrın 24-də İrəvan mühasirəsiyə alındı. Mühasirə halqasının daraldığı bir vaxtda qaladakı ermənilər işğalçılarla əlaqəyə girib qiyam qaldırdılar, qalanın müdafiəsinə başçılıq edən Həsən xandan qalanı ruslara təslim etməyi tələb etdilər. Xanın bütün söylərinə baxmayaraq, qalanın şimal qapıları rus qoşunlarının

¹ Yenə orada, s.327-328.

² İrəvan xanlığı (Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi), s.340.

üzünə açıldı.¹ Mühəsirə zamanı ermənilər Paskeviçlə əlaqəyə girib məhz azərbaycanlıların yerləşdiyi istiqaməti güclü top atəşinə məruz qoydular.²

Beləliklə, ermənilərin xəyanətindən istifadə edən ruslar altı günlük mühasirədən sonra qalaya daxil oldular, İrəvan qalası süqut etdi. İgidliyinə görə “Aslanlar başçısı” adı almış Həsən xan çarın sərəncamına göndərildi, lakin siyasi şəraitin dəyişməsi onun Peterburqa çatmasına mane oldu. Həsən xan Terek sahilindəki Yekaterinqradda saxlanıldı.³ Onun sonrakı taleyi haqqında məlumat yoxdur.

Sonuncu, doqquzuncu fəsildə işğal olunmuş İrəvan xanlığı ərazisinə ermənilərin İrandan (Cənubi Azərbaycandan-Z.H) və Osmanlı imperiyasından kütləvi surətdə köçürülməsi haqqında məlumat verilir, köçürülmə nəticəsində etno-demoqrafik vəziyyətin ermənilərin xeyrinə dəyişildiyi vurğulanır.

Kitabı tamamlayan çoxsaylı cədvəllər, sənədlər, şəkillər və xəritələr əsərin təkzibedilməz faktlara əsasən yazıldığını isbat edir.

İrəvan xanlığı (Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi) əsəri çoxsaylı faktlara və mənbələrə söykəndiyi üçün erməni müəllifləri tərəfindən bu günə qədər qələmə alınmış yanlış, təhrif olunmuş “əsərləri” puç etdi. Bu əsərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması çox önəmlidir, vacibdir, habelə xarici ölkələrdə əsərin qəbul edilməsi əsas şərtlərdən biridir. Bunun üçün bütün vasitələrdən istifadə etməklə tükənməz fəaliyyət göstərmək zəruri hesab edilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunda İrəvan xanlığının tarixinə dair aparılan araşdırmaları yüksək qiymətləndirmişdir: “İrəvan xanlığının tarixi ilə bağlı yaradılmış əsərlər xüsusi məna

¹ Yenə orada. s.,348.

² Yenə orada.

³ İrəvan xanlığı (Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi), s.349.

daşıyır. Əfsuslar olsun ki, dünya birliyi bilmirdi ki, bugünkü Ermənistan dövləti tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaranmışdır.

Biz təşəbbüslərimiz, tarixə müraciətimiz və konkret dəlillərlə, faktlarla mövqeyimizi əsaslandırırmışıq ki, İrəvan Ermənistanın paytaxtı kimi Azərbaycan dövləti tərəfindən 1918-ci ildə verilmişdir. İrəvan xanlığında yaşayan əhəlinin əksəriyyəti azərbaycanlılar idi. Zəngəzur mahalı qədim Azərbaycan torpağıdır və süni şəkildə Ermənistanə verilmişdir. Zəngəzur mahalının Ermənistanə verilməsi böyük ədalətsizlik idi. Doğma torpağımızın bir parçası Ermənistanə birləşdirildi. Bunun çox böyük mənfəi nəticəsi oldu. Bu, bütün türk dünyasını parçaladı”.¹

¹ Azərbaycan prezidenti İ.Əliyevin Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının illik ümumi yığıncağında çıxışı. “Elm” qəzeti, 10 may 2011-ci il.

II FƏSİL

İRƏVAN XANLIĞI TARİXİNİN ERMƏNİ YAZARLARI VƏ TARİXÇİLƏRİ TƏRƏFİNDƏN SAXTALAŞDIRILMASI

Qafqazın ilhaqından sonra həyata keçirilən məqsədyönlü köçürmə siyasəti nəticəsində keçmiş İrəvan xanlığı ərazisinin etnik tərkibi dəyişdirildi. Tədricən yerli əhali arasında çoxluğa nail olan ermənilər XX əsrin əvvəllərində imperiyanın xarabalıqları üzərində ilk qısamüddətli dövlətlərini yaratdılar. Sovet hakimiyyəti dövründə artıq SSRİ-nin tərkibində müttəfiq respublikaya malik ermənilər ərazinin azərbaycanlılara məxsus keçmişini unutdurmaq üçün bütün vasitələrdən istifadə etdilər. Çarizmin ideologiyasından qurtula bilməyən rus-sovet tarixçiləri kimi, erməni-sovet tarixçilərinin mütləq əksəriyyəti, İrəvan xanlığını “Böyük Ermənistan”ın bir hissəsi (“Şərqi Ermənistan”) kimi nəzərdən keçirir, tarixi faktları saxtalaşdıraraq bütün prosesləri milli mənafe naminə təhrif edirdilər. Bir qayda olaraq, onlar heç bir tarixi mənbəyə əsaslanmır, yaxud yenilərini, “daha etibarlı qaynaqlar” uydurur həm də bir mərkəzdən idarə oluna-raq dünyanın bir çox ölkələrindən böyük məbləğdə maliyyə resurslarını dövrüyyəyə cəlb edərək, uzun illər saxta tarixi əsərlər çap etdirməyə nail olub, İrəvan xanlığının yerləşdiyi qədim Azərbaycan diyarını, coğrafi sərhədləri, toponimləri, əhalinin sayı, etnik tərkibi və s. daxil olmaqla, “Böyük Ermənistan”ın ayağına yazırlar.

Erməni müəlliflərindən olan A.R.İoannesyan¹ İrəvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərini “tarixi Ermənistan” kimi qə-

¹ А.Р.Иоаннесян. Иосиф Эмин. Издательство Ереванского Гос. Университета. Ереван, 1945; Yenə də onun: Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия. Изд-во ЕГУ, Ереван, 1947; Присоединение Закавказья к России и международные отношения в начале XIX столетия. Изд-во Арм. ССР, Ереван, 1958.

ləmə verib bu uydurma ideyanı davam etdirmişdir.¹ Müəllif XVIII yüzilliyin 60-80-ci illərində Rusiyanın Cənubi Qafqaza tətbiq etdiyi siyasətin həyata keçməsinə təmin etmək üçün casusluq fəaliyyəti göstərən ayrı-ayrı erməni xadimlərinin – İ.Lazarevin, arxiyepiskop İ.Arqutinskiyin, İ.Eminin və s. xidmətlərini erməni xalqının azadlıq hərəkəti kimi təqdim etməkdən çəkinmir, üstəlik, bu prosesə “erməni dövlətinin yenidən bərpası” kimi qələmə verir.

Qeyd edək ki, “erməni milli kimliyi” və “erməni dövləti” anlayışları hələ qədim dövrlərdən dəqiq izahını tapmışdır. Bu xalqın Cənubi Qafqaza, xüsusilə də indiki Ermənistan ərazisinə gəlmə olduğu çoxdan sübut olunmuşdur. Qədim yunan tarixçisi Herodot yazırdı ki, ermənilərin əcdadları Frigiya torpaqlarından köçürülmüşlər.² Bu faktı erməni alimlərinin özləri də etiraf edirlər. “Erməni xalqının tarixi” kitabının redaktoru M.Q.Nersisyan yazır: “Dəniz xalqları”nın məşhur böyük köçürülmə dövründə (eramızdan əvvəl XIII-XII əsrlər) ermənilər Balkanlardan onlara qohum olan frakiya-frigiya tayfaları ilə birlikdə Kiçik Asiyaya gəlmişlər”.³ A.Pastrmaçyan bu müddəanın tərəfdarıdır. O hesab edir ki, hind-Avropa mənşəli frigiya tayfalarından biri kimi, ermənilərin Balkanlardan Kiçik Asiyaya köçməsi elm aləmində qəbul olunmuş faktdır.⁴ Doğrudur, A.Pastrmaçyanın fikrincə, bu, 6 əsr gec – eramızdan əvvəl VII-VI əsrlərdə baş vermişdir.

Arxeoloji mənbələrlə sübut edilmişdir ki, ermənilərin əcdadları güman edilən qəbilələr e.ə. təxminən XII yüzillikdə Balkan yarımadasından Kiçik Asiyaya gələrək Fərat çayının yuxarı hissəsində yerləşmiş və müasir erməni xalqı bu ərazidə formalaşmışdır. Rus şərqşünası İ.Dyakonov yazırdı ki, “erkən erməni dili-

¹ А.Р.Иоаннесян. Иосиф Эмин, с.34; Yenə də onun: Россия и Армянское освободительное движение, с.15.

² Геродот. История в девяти книгах. Ленинград, 1972, с.334.

³ История армянского народа с древнейших времен до наших дней. Ереван, 1980, с.27.

⁴ A.Pastermadjian. Historie de l'Armenia. Paris, 1949. p.23.

nin daşıyıcıları Erməni Yaylasına əkinçiliklə məşğul olan köçəri maldarlar kimi gəlmişdilər. Onlar sinifli cəmiyyətdən xəbərsiz idilər, Yaylanın təbiəti və erkən sinifli cəmiyyətin sosial şərtləri ilə o zaman hələ erməni dilinə keçməmiş avtoxtonlardan tanış olurdular”.¹

Qədim yunan coğrafiyaşünası Strabon ermənilərin başqa dövlətlər və xalqlarla “mehriban qonşuluğunu”, yəni özgə torpaqlarını ələ keçirmək meylini hələ o vaxt görmüş, öz kitabında yazmışdır: “Əvvəllər kiçik bir ölkə olmuş Ermənistan Artaksiya və Zariadriya müharibələri nəticəsində böyümüşdür. Onlar əvvəlcə Böyük Antioxun sərkərdələri olmuş, o məğlub olandan sonra isə çar olmuşdular (bunlardan birincisi Sofena, Akisena, Odomantida və bəzi başqa vilayətlərin çarı, sonuncusu isə Artaksata ətrafındakı ölkənin çarı olmuşdur); onlar ətrafdakı xalqların vilayətlərinin bir hissəsini qopararaq öz ərazilərini birlikdə genişləndirmişlər; onlar midiyalılardan Kaspiana, Favnitida və Basoropedanı, iberlərdən dağətəyi Pariadra, Xorzen və Kür çayının o tayında yerləşən Qoqarenanı, həliblərdən və mosineklərdən Karenitida və Kiçik Ermənistanla həmsərhəd və onun bir hissəsi olan Kserksenanı; katalonlardan Akilisenanı və Antitavr ətrafındakı vilayəti və nəhayət, suriyalılardan Taronitidanı qoparmışdılar”.² Bundan əlavə, Strabon xüsusi qeyd edirdi ki, ermənilər işğal etdikləri ərazilərdə istila olunmuş xalqları assimilyasiya etməyə çalışırdılar: “Buna görə indi həmin xalqların hamısı bir dildə danışılar”.³

“Tarixin ataları”nın bu yazılı şahidliklərini verməklə bərabər, qeyd etməliyik ki, “Şərqi Ermənistan” kimi qələmə verilən ərazi erkən orta əsrlərdə Qafqaz Albaniyasının, X-XI yüzilliklərdə Azərbaycanda yaranmış Sacilər, Salarilər və Şəddadilər dövlətlərinin, XIV-XV yüzilliklərdə Cəlairilər, Qaraqoyunlu və

¹ И.Дьяконов. Предистория армянского народа. Ереван, 1968, с.166;

İ.Əliyev. Dağlıq Qarabağ: tarixi faktlar, hadisələr. Bakı, Elm, 1989, s.20.

² Страбон. География. XI, XIV, 1964, с.5.

³ Страбон. География. XI, XIV, 1964, с.21.

Ağqoyunlu dövlətlərinin, XVI əsrdən XVII əsrin I qərinəsinə kimi Səfəvi imperiyasının, sonra isə Nadir şah Əfşarın yaratdığı dövlətin tərkib hissəsi olmuşdu.

İrəvan xanlığında yaşayan yerli əhali problemini araşdıran A.İoannesyan sadalanan tarixi həqiqətlərə göz yumur, nəticədə özü-özünü dolaşdırır. İ.Arqutinskinin P.Potyomkinə ünvanlandığı məktubuna əsaslanan müəllif etiraf edir ki, İrəvan xanlığında çox az sayda erməni yaşayırdı, onlar da yerli xandan asılı idi.¹ A.İoannesyan xanlıqda yaşayan ermənilərin gizli olaraq Rusiyanın xeyrinə casusluq fəaliyyətlərini milli azadlıq mübarizəsi kimi dəyərləndirir, onların İran əsarətindən əziyyət çəkdiyini qeyd edir. 1779-cu ildə Kartli-Kaxetiya çarı II İraklinin İrəvan üzərinə yürüşü zamanı ermənilərin iştirakı eyni cür qiymətləndirilir.

Erməni-sovet tarixşünaslığında ilk dəfə İrəvan xanlığının tarixini tədqiq etməyə cəhd edən V.Qriqoryan olmuşdur. Onun əsəri 1958-ci ildə erməni dilində nəşr edilmişdir² (Əsər S.Həsənov tərəfindən tərcümə edilmiş, A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun elmi arxivində saxlanılır). Ermənistandakı Əlyazmalar İnstitutu (Matendaranda) saxlanılan sənədlər əsasında yazılan əsər İrəvan xanlığının 1780-1800-cü illər tarixini əhatə edir. Monoqrafiyada İrəvan xanlığının siyasi, sosial-iqtisadi vəziyyəti, dövlət quruluşu, inzibati-ərazi bölgüsü, təbii sərvətləri, vergi və mükəlləfiyyətləri, əhalinin sayı haqqında müəyyən məlumatlar verilmişdir.

Əsərin birinci fəslı “XVIII əsrin sonunda İrəvan xanlığının sosial-iqtisadi vəziyyəti” adlanır. Müəllif əsassız olaraq İrəvan xanlığının “əski Şərqi Ermənistan” adlanan ərazidə yarandığını iddia edir, daha sonra Çuxursəd vilayətinin 1555-1639-cu il (1555-ci il Amasiya sülhü nəzərdə tutulur) müqavilələri ilə, əs-

¹ А.Иоаннесян. Россия и армянское освободительное движение, с.15, 44.

² V.Qriqoryan. İrəvan xanlığı XVIII əsrin sonlarında (1780-1800-cü illər) Yerevan, 1958. AMEA TİEA (Erməni dilində tərcümə edən: Sərılan Həsənov), (AMEA TİEA, Əlyazmalar fondu).

lində, Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin İranın işğalı altına düşdüyünü söyləməklə növbəti yalan iddia¹ irəli sürür.

V.Qriqoryan İrəvan hakimi olmuş ilk xanın adını açıqlamır, yazır ki, Hüseynəli xanın dövründə (1762-1783) İrəvan xanlığının sərhədləri daha geniş idi, çünki 1779-cu ildə II İraklinin hücumuna qədər Şörəyel bölgəsi də xanlığın tərkibində idi.

Müəllif yazır ki, 1795-ci ildə Ağa Məhəmməd xan Tiflisi dağıtdıqdan sonra İrəvanı təkrarən İranın tabeliyinə keçirdi. O, Gürcüstanı zəiflətmək üçün Pəmbək, Qazax və Borçalını, xüsusi fərmanla irəvanlı Məhəmməd xanın idarəçiliyinə verdi.² V.Qriqoryan 1801-ci ildə İrəvan xanının silahlı qüvvə yeridib Şörəyel ərazisini təkrarən öz nəzarətinə keçirdiyini söyləyir.

Göründüyü kimi, V.Qriqoryan öncə İrəvan xanlığını İrandan asılı bir xanlıq kimi təqdim edir, sonra isə onun azı 1795-ci ilə kimi müstəqil olduğunu etiraf edir.

Müəllif xanlıq ərazisinin 12 mahala bölündüyünü qeyd etməklə səhvə yol vermişdir. Məlum olduğu kimi, xanlıq ərazisində 15 mahal mövcud idi. O, XVIII əsrin sonunda Qırxbulaq və Zəngibasar mahallarının bir mahalda (Qırxbulaq), Gərnibasar, Vedibasar mahallarının digər bir mahalda (Gərnibasar-Vedibasar) birləşdirildiyini yazır. Bu zaman müəllifin mahallar sırasında Gərninin varlığını yaddan çıxardığı aşkarlanır.

Xanlıq əhalisi haqqında məlumat verən müəllif fantastik rəqəmlər açıqlayır: yüz min nəfərə yaxın (!). V.Qriqoryan əhəlinin əksəriyyətinin ermənilər olduğunu iddia edir.³ O, saxtalaşdırılmaların şizofrenik həddə çatmasının fərqi nə varmadan mütləq əksəriyyəti azəri türklərindən ibarət İrəvanı “XVIII əsrin sonun-

¹ V.Qriqoryan. İrəvan xanlığı XVIII əsrin sonlarında (1780-1800-cü illər) Yerevan, 1958. AMEA TİEA (Erməni dilində tərcümə edən Sərhan Həsənov), (AMEA TİEA, Əlyazmalar fondu.), s.26.

² V.Qriqoryan. Göstər. əsəri, s.32.

³ V.Qriqoryan. İrəvan xanlığı XVIII əsrin sonunda (1780-1800-cü illər), s.37.

da Şərqi Ermənistanın ən böyük şəhərlərindən biri” sayır.¹

Kitabda xanlıq əhalisinin təsərrüfat məşğuliyyətini əks etdirən müəyyən maraqlı materiallar, xüsusən aqrar münasibətlər, vergilər haqqında geniş məlumat verilmişdir. Vergilər sistemini araşdıran V.Qriqoryan haqsız olaraq ermənilərin müsəlmanlara nisbətən daha çox vergi ödədiklərini iddia edir.² Həlbuki onun özünün etiraf etdiyi kimi, Nadir şahın dövründə ermənilər cizyə vergisindən azad idilər.

Bir sözlə, əsərdə bir-birini təkzib edən müddəalar yetərincədir.

Qeyd etməliyik ki, dövrün müasir tarixçiləri xanlıq zamanında əhalinin rifah səviyyəsinin sonrakı – rus işğalı dövrünə nisbətən daha yüksək olduğunu göstərirlər. Erməni mənşəli Amerika tarixçisi C.Burnutyan bu fikri təsdiq edir: “Eçmiədzin monastırına məxsus olan kəndlərdə ruhanilər acgözlük edərək sakinlərdən daha çox vergi alırdılar”.³ Bu məsələ ilə bağlı V.Qriqoryan yazır: “Kəndlilər əksər hallarda kilsə vergiləri verməkdən imtina edirdilər. Buna misal: Ararat ölkəsindən çox uzaqda olmayan Tovma Arakel kilsəsi yaxınlığında yerləşən Daşt kəndinin sakinləri kilsəyə vergi verməkdən imtina edirdilər. Daşt kəndi sakinlərinin bu hərəkətinin başqalarına mənfi təsir göstərəcəyindən ehtiyatlanan Q.Karnetsi 1785-ci ilin yanvar ayında göndərdiyi məktubunda vergilərin ödənməsini xahiş edir, əks təqdirdə, onlara qarşı başqa cür tədbirlərə əl atmağı ilə hədələyir”.⁴

V.Qriqoryan iddia edir ki, XVIII əsrin sonunda İrəvan xanlığının əhalisi “dəhşətli istismar və təzyiq altında saxlanılırdı”.⁵ Bunun ardınca müəllif özü də istəmədən xanlıq dövründə

¹ Yenə orada, s.39.

² Yenə orada, s.54.

³ G.Bournoutian. The Khanate of Erevan under Gajar rule 1795-1828. New York, Mazda Publishers, 1992, s.58

⁴ V.Qriqoryan. İrəvan xanlığı XVIII əsrin sonunda (1780-1800), s.62.

⁵ Yenə orada, s.63.

iqtisadiyyatın inkişaf etdiyini etiraf edir: “Keçmiş 30-40-cı illərlə müqayisədə, Zaqafqaziyanın digər ölkələri kimi, İrəvan xanlığı da iqtisadi cəhətdən inkişaf edir, ticarətdə bəzi irəliləyişlər hiss olunur, sənətkarlıq inkişaf edirdi. Bir tərəfdən, bu, digər tərəfdən, əldə olunan gəlirlərdən İrəvan xanının İran şahına vergi ödəməməsi iqtisadiyyatın inkişafına imkan yaradırdı. Bütün sadalanan üstünlüklər İrəvan xanının imkan dairəsini genişləndirir, şəhərin özündə və xaricində müxtəlif tikinti işləri aparmasına şərait yaradır, qonşuları – Xoy, Bəyazid, Naxçıvanı və hətta Gürcüstan üzərinə silahlı basqınlar etməyə, eyni zamanda, İrəvan üzərinə basqın edənlərə güclü müqavimət göstərməyə imkan verirdi. Ecmiədzin kilsəsində də iqtisadi inkişaf hiss olunurdu. Baş rahib Qukas xaricdən alınan bəxşişlər və daxili gəlirlər hesabına geniş tikinti işləri aparırdı”.¹

Kitabın ikinci fəslı “İrəvan xanlığı XVIII əsrin 80-cı illərində” adlanır. Birinci bölmədə irəvanlı Hüseynəli xanla Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli arasında mövcud münasibətlər araşdırılır. Gürcü çarının təcavüzkar siyasəti nəticəsində iki dövlət arasında münasibətlərin gərginləşməsi açıqlanır.² Hüseynəli xanın oğlu Qulaməli xanın sülh müqaviləsi hazırlamaq üçün 1781-ci ilin noyabrında Tiflisə göndərilməsi, gürcü nümayəndəsi İvanenin İrəvana gəlişi, nəhayət, 1782-ci ilin əvvəllərində sülh müqaviləsinin gerçəkləşməsini açıqlayan V.Qriqoryan, müqavilənin şərtlərinə əsasən, İrəvan xanının II İrakliyə ildə 3 min tümən xərac, ehtiyac olduğu zaman İrəvan hakiminin çara hərbi qüvvə göndərmək məcburiyyətində olduğunu söyləyir.

Qeyd edək ki, sözügedən müqaviləyə əsasən, II İrakli daxili və xarici düşmənlərə qarşı mübarizədə Hüseynəli xana yardım göstərməyi öhdəsinə götürmüşdü.³

V.Qriqoryan Rusiyanın Cənubi Qafqazda Azərbaycan

¹ Yenə orada, s.64.

² V.Qriqoryan. İrəvan xanlığı XVIII əsrin sonunda (1780-1800), s.68.

³ Yenə orada, s.73.

əraziləri hesabına erməni dövləti yaratmaq planlarını alqışlayır.¹

Müəllif yazır ki, irəvanlı Hüseynəli xan 1783-cü il noyabrın 10-da vəfat etmiş, cənəzəsi Bağdad şəhərində dəfn edilmişdi.² Daha sonra müəllif İrəvan hakiminin (Qulaməli xan nəzərdə tutulur – Z.H.) açıq-aydın Osmanlı dövlətinə meyli,³ idarəçilik sisteminə daha çox ana tərəfin qohumlarını cəlb etməsi, nəhayət, Qulaməli xanın qətlə yetirilməsi haqqında ətraflı məlumat verir. Sarayda xanın xalası oğlu kürd tayfa başçısı, Şəmdin ağanın təsir dairəsinin daha güclü olması əyanları, xan-zadələrin əksəriyyətini narazı salırdı. Nəticədə cavan xana qarşı sui-qəsd təşkil edib, 1784-cü il iyunun 7-də onlardan biri – Bün-yadəli şəhər meydanında tapança ilə xanı, iki qulluqçunu öldürür.⁴ Bir çox mənbələrin məlumatına görə, öldürülənlərin biri xanın qardaşı idi.⁵ V.Qriqoryan bu qəsddə haqlı olaraq gürcü çarı II İraklinin əli olduğunu ehtimal edir, çünki Qulaməli xan öldürüldükdən sonra hakimiyyətə gələcək – Məhəmmədin az-yaşlı olması gürcü anasına xanlığı idarə etmək fürsəti verəcək, nəticədə İrəvan xanlığı Kartli-Kaxetiya çarlığının təsiri altına düşəcəkdə.⁶

Məhəmməd xanın hakimiyyətinin ilk dövrü təlatümlü keçmişdir. Qulaməli xanın bir çox tərəfdarları qiyam qaldırıb yeni xana beyət etmədi. Bəzi tayfa başçıları öz ailələrini xanlığın hüddudlarından kənara köçürüb, kəndlərə, obalara basqın etdilər.⁷

Adından göründüyü kimi, fəsildə “Azadlıq hərəkatının başlanması” bölməsi qondarma erməni milli azadlıq hərəkatına həsr edilmişdir. Rus və gürcü çarlarının şirnikdirici vədlərinin tə-

¹ Yenə orada, s.74.

² Yenə orada, s.81.

³ Yenə orada, s.82.

⁴ V.Qriqoryan. İrəvan xanlığı XVIII əsrin sonunda (1780-1800), s.88.

⁵ Yenə orada.

⁶ Yenə orada, s.89.

⁷ Yenə orada, s.90-91.

siri altında bölücülük fəaliyyətini şərh edən V.Qriqoryan rus ordusunun İrəvan xanlığına edəcəyi yürüşün ermənilər üçün əlçatmaz, müqəddəs arzu olduğunu bildirir.¹ Müəllif xanlığın çoxsaylı azərbaycanlı sakinlərinin səbirsizlənərək rusların gəlməsini gözlədiklərini iddia edir, bununla, təəccüb doğuran yanlış iddialar söyləyir.

Fəslin üçüncü bölməsində avar hakimi Ümmə xanın Gürcüstana yürüşü, İrəvandan keçib Axıska paşalığına getməsi haqqında məlumat verilir, avar döyüşçülərinin İrəvan xanlığının kəndlərinə zərər verdiyi açıqlanır.

V.Qriqoryanın yazdığına görə, Məhəmməd xan Əhməd xanın özündən yaşca böyük qızı ilə evləndikdən sonra xoylu hakim İrəvana təsir dairəsini artırmaq üçün qızı ilə yaxınlarından birini İrəvana göndərir. Həmin adamın təkidi ilə vəzifələrindən uzaqlaşdırılmış Eyvaz bəylə Qasım bəy qiyam qaldırıb iki min tərəfdarları ilə İrəvan şəhərinə hücum edirlər. Dərhal II İrakli öz nümayəndələrini göndərib tərəfləri barışdırmağa çalışır. Danışqlar zamanı Əhməd xanın İrəvandakı nümayəndəsi gecə mühafizəçiləri tərəfindən öldürülür. Eyvaz bəylə Qasım bəy Məhəmməd xanla barışırlar. V.Qriqoryan bu hadisələrdə İrəvan xanlığında öz nüfuzunu bərpa etməyə çalışan II İraklinin əlinin olduğuna güman edir.²

Nəhayət, fəslin dördüncü - “Yeni çaxnaşmalar” adlı bölməsində İrəvan xanı ilə Bəyazid paşası arasında baş vermiş toqquşmalardan bəhs edilir. Bölmənin sonunda V.Qriqoryan qeyd edir ki, 1787-ci ildə növbəti Rusiya-Osmanlı müharibəsi başlayır, irəvanlı Məhəmməd xan II İraklinin çətin vəziyyətə düşməsindən istifadə edərək cüzi asılılığını ləğv edir.

“İrəvan xanlığı XVIII əsrin 90-cı illərində” əsərinin növbəti fəslə Ağə Məhəmməd xan Qacarın Cənubi Qafqaza etdiyi yürüşlərə həsr edilib. Müəllifin maraqlı müddəası diqqət çəkir: Eçmiədzin katalikosu Qacara məktub göndərib, növbəti yürüşü

¹ Yenə orada, s.98.

² V.Qriqoryan. İrəvan xanlığı XVIII əsrin sonunda (1780-1800), s.123-125.

zamanı Eçmiədzin kilsəsinə zərər yetirməməyi xahiş, əvəzində ona xeyli məbləğdə pul ödəyəcəyini vəd edir.¹

Yürüş ərəfəsində Qacar İrəvana elçi göndərüb, sülh yolu ilə xanın ona tabe olmasını istəyir. Xan bu təklifi rədd edir, əksinə, müdafiə olunmaq üçün qalaya yeddiillik ərzaq ehtiyatı və yeddi min döyüşçü toplayır.²

Müəllif yazır ki, Cənubi Qafqaza yürüş etdiyi zaman Ağə Məhəmməd xan ordusunu üç hissəyə bölüb, bir hissəni qardaşları Əliqulu və Cəfərqulu xanların başçılığı altında İrəvanın üzərinə göndərir.³ Qoşun İrəvanı mühasirəyə alır, mühasirə 35 gün çəkir.⁴ Katalikos isə 4 min tümən verib, monastırın təhlükəsizliyinə nail olur. Daha sonra vəziyyətin çıxılmaz olduğunu görən Məhəmməd xan Əliqulu xanla danışıqlara girir, avqust ayının sonlarında saziş bağlanır. Məhəmməd xan Ağə Məhəmməd xana tabe olur, lazım gəldiyi halda, Qacara qoşun və silahla yardım göstərməyi vəd edir, yeni doğulmuş oğlunu Qacar sarayına göndərir.⁵

İlk yürüşündən döndüyü zaman Qacar şah Təvəkkül xanı İrəvan qalasının mühafizi təyin edib, 400 döyüşçü ilə onu orada saxlayır.⁶ Eyni zamanda, o, Məhəmməd xanı Muğandakı düşərgəsinə çağırır. Məhəmməd xan bahalı hədiyyələrlə 1791-ci ilin fevral ayında Ağə Məhəmməd şahın yanına gedir. Ağə Məhəmməd şah onu böyük ehtiramla qəbul edib, xanlıq fərmanı verir, girovlar azad edildikdən sonra xanı İrəvana yola salır.⁷

V.Qriqoryan Ağə Məhəmməd şahın yürüşü ilə bağlı tarixi hadisələri yanlış şərh edir. Belə ki, Qacarların məlum yürüşü 1795-ci ilin yayında baş vermişdir, bu halda İrəvan hakimi Mə-

¹ Yenə orada, s.156.

² Yenə orada, s.157.

³ V.Qriqoryan. İrəvan xanlığı XVIII əsrin sonunda (1780-1800), s.158.

⁴ Yenə orada, s.161.

⁵ Yenə orada, s.164.

⁶ Yenə orada, s.166.

⁷ Yenə orada, s.169.

həmməd xan 1791-ci ilin fevralında Ağa Məhəmməd şahın düşərgəsinə gələ bilməzdi!

Müəllif 1796-cı ildə Zubovun başçılığı ilə rus qoşunlarının Cənubi Qafqaza yürüşü haqqında, təbii ki, böyük rəğbət hissi ilə məlumat verir, təəssüflə qeyd edir ki, Osmanlı türklərinin narazılığına səbəb olmasın deyə, ruslar İrəvana hərbi qüvvə göndərməyi nəzərdə tutmurdular.¹ Onlar bu işi II İraklinin əli ilə görmək istəyirdilər.²

Məhəmməd xan gizlicə rus komandanlığı ilə əlaqə saxlayırdı və rus hakimiyyətini qəbul etməyə hazır idi.³ Ağa Məhəmməd şahın Cənubi Qafqaza ikinci yürüşü ərəfəsində o, Məhəmməd xanı yanına çağırıb, xəyanətkarlıqda təqsirləndirib edam etmək istəyir. Müəllif bir sıra saray əyanlarının yalvarıb Məhəmməd xanın sağ qalmasına nail olduğunu, bəzi məlumatlara görə, şahın Məhəmməd xandan 500 min tümən pul tələb etdiyini, xanın isə yalnız 200 min tümən verədiyini açıqlayır⁴. Fətəli şah isə Məhəmməd xanı həbsdən azad edir, ildə 80 min tümən ödəmək şərti ilə İrəvana qayıtmasına razılıq verir.⁵

Məhəmməd xan Fətəli şahı tabe olmayıb, müstəqil hərəkət edirdi. Nəticədə 1800-cü ildə Süleyman xanla Abbas Mirzənin başçılığı ilə İrəvana yürüş təşkil edilir. Mühasirə uzanır, uğur qazanmağın çətinliyini görən Abbas Mirzə Məhəmməd xandan 300 min tümən tələb edib, girovlar verməsi şərti ilə geri çəkilir.⁶

1798-ci ildə Məhəmməd xan gürcü qoşunlarını qovub, Şorayeli yenidən xanlığın tərkibinə daxil edir.⁷ Burada ərəzi məsələsinə toxunan müəllif İrəvan xanlığının hüddudlarını belə təsvir

¹ Yenə orada, s.170.

² V.Qriqoryan. İrəvan xanlığı XVIII əsrin sonunda (1780-1800), s.174.

³ Yenə orada, s.173.

⁴ Yenə orada, s.188.

⁵ Yenə orada, s.186.

⁶ Yenə orada, s.200.

⁷ Yenə orada, s.203.

edir: “XVIII əsrdə öz müstəqilliyini çoxdan itirmiş Ermənistan iki müstəbid şərq dövləti Türkiyə və İran (Cənubi Azərbaycan-Z.H) arasında bölünmüş vəziyyətdə qalmaqdaydı. Onun qərb hissəsi Türkiyənin, şərq hissəsi isə İranın tabeliyi altında idi. Qərbi Ermənistan paşalıqlardan, Şərqi Ermənistan isə xanlıqlardan təşkil olunmuşdu. İrəvan xanlığı Şərqi Ermənistanda olan ən böyük, ən qüdrətli dövlətlərdən biri idi. O, Şərqi Ermənistanın mərkəzi hissəsini əhatə edirdi və qonşulara nisbətən, hakim mövqedəydi”.¹

Göründüyü kimi, bütün erməni müəllifləri ilə həmfikir olan V.Qriqoryan İrəvan xanlığını Ermənistan ərazisi kimi təqdim edir, üstəlik, bir tərəfdən, İrəvanın İrana tabe olduğunu, digər tərəfdən, onun qüdrətli xanlıq olması barədə iddiası anlaşılmazlıq yaradır. Əsərdə həmçinin İrəvan xanlığının XVIII əsrin axırlarında mövcud inzibati-ərazi bölgüsü haqqında verilmiş məlumatlar yanlışdır. Həmin dövrlərdə mahalların sayı daha çox idi, “Sərdarabad” mahalı ümumiyyətlə mövcud deyildi. Mənbələrə əsasən, Sərdarabad mahalı İrəvan xanı Hüseynqulu xanın dövründə (1806-1827) Sərdarabad qalası inşa edildikdən sonra yaranmışdı. Sərdarabad qalasının inşası haqqında məlumatlar mübahisəlidir. Bəzi mənbələr qalanın 1810-cu ildə, digərləri isə 1815-ci ildə inşa edildiyini açıqlayır.²

Əsərdə ciddi etiraza səbəb olan məsələlərdən biri, əhalinin tərkibinə dair V.Qriqoryanın nümunə gətirdiyi saxta rəqəmlərdir. Xanlıqda əhalinin əksəriyyətinin erməni olması barədə müəllifin iddiası ağ yalandan başqa bir şey deyil. Halbuki milli mənsubiyyəti erməni olan ABŞ tarixçisi C. Burnutyan belə, İrəvan xanlığında Rusiya işğalına qədər ermənilərin 20%-dən daha az olduğunu etiraf edir.³ Yer adlarının – toponimlərin erməniləşdirilməsi, mütəmadi olaraq, xanlığın “Ararat ölkəsi” kimi təqdim edilməsi və s.-lər müəllifin həqiqi tarixə arxa çevir-

¹ V.Qriqoryan. İrəvan xanlığı XVIII əsrin sonunda (1780-1800), s.206.

² Кавказский календарь на 1851. Тифлис, 1850, с.37.

³ C. Bournoutian. The Khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828. New-York, 1992, s.59.

məsinə sübutdur. Əsərin təhlili onun müəllifinin ümumxalq erməni xəstəliyinə tutulduğunu isbat edir.

V.Parsamyanın 1972-ci ildə nəşr edilmiş monoqrafiyasında təsvir edilən hadisələr 1801-1900-cü illəri əhatə edir və əsərin birinci, ikinci fəsiləri İrəvan xanlığının tarixinə həsr edilmişdir. Bu monoqrafiyada yalan iddialarına görə soydaşları və həmkarlarından geri qalmayan V.Parsamyan İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını “Şərqi Ermənistan” ərazisi kimi təqdim edir.¹ Azərbaycanın dövlət qurumu olan İrəvan xanlığının siyasi tarixi, inzibati-ərazi bölgüsü, şəhər və kənd həyatı, torpaq mülkiyyət formaları, vergi və mükəlləfiyyətlər sistemi, əhalinin sayı, etnik-dini-silki tərkibi haqqında bilgiler köklü olaraq saxtalaşdırılır. Xüsusən əhalinin sayını bilərəkdən təhrif edən müəllif “Rusiya birləşənə qədər” “Ermənistanın şərq hissəsinin” (İrəvan və Naxçıvan xanlıqları – Z.H) 169 minlik əhalisinin 34%-inin erməni, 50%-inin müsəlman, 15%-nin isə kürd olduğunu isbatlamağa çalışır.² Hər iki xanlığın əhalisi haqqında verilən bu statistik rəqəmlər kökündən yanlışdır, həmin dövrün ruslar tərəfindən tərtib edilmiş “Kameral təsvirlər”i də bunu sübut edir.³ Ermənilərin İrəvan xanlığına, Azərbaycanın digər ərazilərinə köçürülməklə say üstünlüyünə nail olunmasını təsdiq edən müəllif 1838-ci ildə 45-50 min nəfər erməninin keçmiş İrəvan xanlığı ərazisinə, digər xanlıqlara köçürüldüyünü açıqlayır.⁴

Digər erməni müəllifləri kimi, Q.A.Qaloyan, T.X.Akopyan və B.M.Arutyunyanın əsərlərində⁵ İrəvan xanlığının siyasi-ictimai və iqtisadi tarixi, inzibati-ərazi bölgüsü, şəhər və kənd həyatı, əhalinin sayı, etnik-dini tərkibi, erməni əhalinin köçürül-

¹ В.Парсамян. История армянского народа. 1801-1900. кн. 1. Изд-во «Айастан», Ереван, 1972, с.8.

² Yenə orada, s.12.

³ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri, s.18-19.

⁴ В.Парсамян. История армянского народа, с.50.

⁵ Г.Галоян. Россия и народы Закавказья М. «Мысль», 1976; Т.Анонян. Очерк истории Еревана Изд-во ЕГУ, 1977; Б.Арутюнян. Крупное монастырское хозяйство в Армении в XVII-XVIII вв. Изд-во АРМФАН, Ереван, 1940.

məsi, torpaq mülkiyyəti formaları, vergi və mükəlləfiyyətlər haqqında oxşar məlumatları izləmək mümkündür. Bir qayda olaraq, bu müəlliflər İrəvan xanlığının ərazisini “Şərqi Ermənistan” kimi təqdim edir, bütün hadisələri erməni xalqının maraqlarına uyğun şəkildə tarixi saxtalaşdıraraq işıqlandırır.

İrəvan xanlığının tarixi 1980-ci ildə İrəvanda nəşr olunmuş “Erməni xalqının tarixi” adlı kitabda təhrif edilmişdir.¹ Bu kitabın İrəvan xanlığından bəhs edən III fəslindəki hadisələr XIX yüzilliyin əvvəllərindən xanlığın işğalına qədərki dövrü əhatə edir. Burada İrəvan xanlığının ərazisi “Şərqi Ermənistan” kimi göstərilir, qısa da olsa, onun siyasi, sosial-iqtisadi və demografik məsələlərinə toxunulur.² Xanlığın idarəçiliyi, əhalinin əksəriyyətini təşkil edən azəri türklərinin fəaliyyəti kölgədə qalır və Rusiya dövlətinin xeyrinə casusluq edən ayrı-ayrı erməni xadimlərinin fəaliyyəti lüzumsuz şişirdilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün erməni müəllifləri İrəvan xanlığının tarixini bütövlükdə tədqiq etməkdən çəkiniblər, çünki tədqiqat zamanı faktların onların əleyhinə işləyəcəyindən, sərəsəm iddiaların arxasındakı boşluğun üzə çıxacağından ehtiyatlandıkları üçün onların əsərlərində İrəvan xanlığının tarixi XVIII yüzilliyin 80-ci illərini, əsasən də, XIX yüzilliyin əvvəllərini əhatə edir. Ümumiyyətlə, erməni yazarlarının əsərlərini xronoloji qaydaya əsasən araşdırdıqda, sanki başlanğıcdan bir dirijor tərəfindən idarə edilən orkestrin yanlış çalğısına bənzəyən, eyni mərkəzdən idarə olunan, planlı şəkildə təşkil edilmiş böyük oyunun saxtakar ifası izlənilir. Təəssüf doğuran cəhət isə hələ də dünya çapında bu saxtakar əsərlərə, müəlliflərə inananların olmasıdır.

İrəvan xanlığı tarixi 1956-cı ildə nəşr olunmuş “Очерки истории СССР” adlı ümumiləşdirilmiş əsərdə saxtalaşdırmalara məruz qalmışdır. Əsərin bir bölməsi “Ermənistan” adı ilə təqdim

¹ История Армянского народа. С древних времен до наших дней. Изд-во ЕГУ, Ереван, 1980.

² Yəni orada, s.183-200.

edilsə də, burada söhbət İrəvan xanlığından gedir.¹Bölmənin müəllifləri A.İoannesyan və P.Arutunyan İrəvan xanlığını “Şərqi Ermənistan” kimi təqdim edir, siyasi, sosial-iqtisadi vəziyyəti, sənətkarlıq, ticarət, vergi və mükəlləfiyyətlər, mədəniyyət və s. sahələri tədqiq etməyə çalışırlar. Bölmədə daha çox Eçmiədzin kilsəsinin tarixi və müxtəlif erməni xadimlərinin cəsusluq fəaliyyətləri açıqlanır.

B.Balayan rus-İran müharibələrinin tarixinə həsr etdiyi əsərində İrəvan xanlığının tarixinə müraciət edir, bu xanlığın Rusiya tərəfindən işğalını işıqlandırır. Erməni ənənəsinə sadıq qalan müəllif İrəvan xanlığında gedən prosesləri “Şərqi Ermənistanın birləşdirilməsi” kimi qələmə verir.²

V.Tunyan rus çarizminin XIX əsrin birinci yarısında Cənubi Qafqazda yeritdiyi inzibati və iqtisadi siyasətə aid namizədlik dissertasiyasında İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını “erməni əraziləri” adlandırma bilməsə də, bu xanlıqları mifik Ararat ərazisinə daxil etmişdir. Müəllif yazır: “İran 12 oktyabr 1813-cü il traktatına əsasən, Ararat xanlıqları İrəvan və Naxçıvan istisna olmaqla, Zaqafqaziya əraziləri üzərində Rusiyanın suverenliyini tanıdı”.³

Ermənistandan xaricdə yaşayan tanınmış erməni yazarı C.Burnutyan hələ 1980-cı ilin aprelində Kolumbiya Universitetində “1826-1832-ci illərdə Rusiyaya birləşdirilən dövrdə İran Ermənistanının əhalisi” adlı məruzə ilə çıxış etmiş, məruzədə xüsusi məqsədlə “İran Ermənistanı” adlandırdığı İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisində Rusiya işğalına qədər erməni əhalisinin çox cüzi – 20% olduğunu etiraf etməyə məcbur olmuş, eyni zamanda, heç bir mənbəyə əsaslanmadan uzaq keçmişdə bu əra-

¹ Очерки истории СССР XVIII в. Вторая половина. М., Изд-во АН СССР, 1956, с.736-754.

² Балаян Б. Дипломаическая история русско-иранских войн и присоединение восточной Армении к России. Ереван, 1988.

³ В.Тунян. Административная и экономическая политика самодержавия в Закавказье 1801-1853 гг. АҚД. Тбилиси, 1989, с.22.

zilər də ermənilərin çox olduğunu, Səfəvi şahlarının köçürmə siyasəti nəticəsində azaldığını iddia etmişdir.¹

1992-ci ildə isə, C.Burnutyandır İrəvan xanlığının son dövrünə (1795-1828) həsr edilmiş bir kitab nəşr etmişdir. “İrəvan xanlığı Qacarların hökmranlığı dövründə. 1795-1828” əsərində² müəllifin nəzərdən keçirdiyi qaynaqların və ədəbiyyatın əksəriyyəti Azərbaycan tarixşünaslığı üçün çox az istinad edilən əsərlərdir. Burada o dövrün mürəkkəb geosiyasi oyunlarının bütün iştirakçılarının (Rusiya, İngiltərə, Fransa və s.) arxiv sənədləri, habelə səyahətnamələr, xatirələr və sonrakı dövrün elmi araşdırmaları ilə tanış olmaq mümkündür. Kitabın 29 səhifəsi yalnız erməni müəlliflərinin əsərlərinin siyahısından ibarətdir (s.294-323). Azərbaycana aid mənbələr isə, bir elmi əsəri çıxmaq şərti ilə, yoxdur. Lakin başlıca məsələ, şübhəsiz ki, çoxsaylı qaynaqların mənsəyi deyil, C.Burnutyanın bu qaynaqlarla rəftar qaydasıdır. Yəni İrəvan xanlığının siyasi və sosial-iqtisadi vəziyyətini araşdırarkən, bu böyük və zəngin faktoloji xammaldan istifadə zamanı müqayisələr necə aparılmışdır, təhlillər düzgündürmü və nəticələrdə hər hansı yanlışlığa, yaxud qərəzə yol verilmişdirmi?

Bir sözlə, suallar sırasını genişləndirmədən qeyd edək ki, əsas məqsədimiz milli mənsubiyyəti başdan bəlli olan müəllifin tarixi həqiqət və tarixçi vicdanı meyarlarına nə dərəcədə sadıq qala bilməsini aydınlaşdırmaqdır.

İlk sətirlərdən C.Burnutyandır İrəvan xanlığının ərazisini, həm də təkcə İrəvan xanlığının deyil, eləcə də Qarabağ, Gəncə və Naxçıvan kimi Azərbaycan ərazilərini xəyalı “Şərqi Ermənistan” ərazisi adlandırması aydınlaşır.

Əsərin əvvəlində müəllif bildirir ki, onun araşdırması İrəvan xanlığı tarixinin təfəsilatlı salnaməsidir. Burnutyandır İrəvan xanlığının Qacarlardan nominal asılılığı, ondan sonra gələn rus

¹ G.Bournoution. The population of Persian Armenia Annexion to the Russian Empire 1826-1832. Columbia University, 1980.

² G.Bournoutian. The Khanate of Erevan under Qajar rule. 1795-1828. New York. Mazda Publishers, 1992.

idarəçiliyinin ilk illərinə aid 33 illik dövrə nəzər salır. Oxucuda yaranan biləcək digər sual: Nəyə görə Burnutyen İrəvan xanlığının bütün tarixini və ya digər bir dövrünü deyil, məhz 1795-ci ildən 1828-ci ilə qədərki, dövrünü tədqiqat obyektinə seçmişdir?

N.Gözelova bu seçimi onunla izah edir ki, məhz həmin dövrdə dünyanın hər yerinə səpələnmiş erməni icmalarının liderləri regionda ən geniş işğalçılıq siyasəti yürüdən rus dövləti ilə fəal əlaqələr saxlamağa başlamışlar.¹ C.Burnutyen isə öz seçimini belə izah edir ki, Cənubi Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalı sovet tarixşünaslığında qərəzli, birtərəfli araşdırıldığından bu dövrün yenidən, obyektiv tədqiqinə ehtiyac vardır: “1917-ci ildən sonra sovet tarixçiləri Zaqafqaziyanın tarixini, orada məskunlaşmış xalqların yerli feodal istismarçılardan azad olmasını və sovet xalqlarının böyük qardaşlığı çərçivəsində milli status əldə etməsini qabarıq şəkildə vurğulayaraq müstəmləkə və burjuva qüvvələrinə qarşı proletar mübarizəsini marksist-leninçi prinsiplərə əsasən izah etməyə çalışırdılar. Söhbətin erməni tarixindən getdiyi təqdirdə isə onlar ermənilər və ruslar arasında uzunmüddətli “əlaqələrin” mövcudluğunu iddia edirdilər. “İşğal” termini “birləşmə” və ya “ittifaqlaşma” (rusca – “prisoedinenie” və ya ermənicə – “miatsume”) ilə əvəz olunmuşdu; elə təsəvvür yaranırdı ki, ermənilər köhnə dostu və müttəfiqi ilə birləşib. İki min ildən çox farslarla (müəllif burada Azərbaycan türklərinin idarə etdiyi dövlətləri, farslar kimi qələmə verir), əsrlər boyu İslamla olan əlaqələr erməni xalqına xas olan Yaxın Şərq xarakteri ilə birlikdə kiçildilmiş, əvəzində isə XVIII əsrdə Rusiyanın Asiyaya ekspansiyasının nəticəsi olan rus-erməni münasibətləri şişirdilmişdi”.² Qətiyyətlə qeyd etməliyik ki, nə N.Gözelovanın, nə də C.Burnutyenin bu barədə mülahizələri düzgün deyil. Fars tarixçilərinin əsərlərindən gen-bol istifadə edən C.Burnutyen da

¹ Н.Гезалова. О книге Дж.Борнотьяна «Иреванское ханство при Гаджарах (1795-1898)». Известия НАН Азербайджана. Серия История, философия и право, 2007 г., №8, с.119.

² G.Bournoutian. The Khanate of Erevan under Qajar rule. 1795-1828, s.3-4.

digər erməni və fars müəllifləri kimi, İrəvan xanlığının müstəqil olmayıb, 1795-ci ildən 1828-ci ilə kimi Qacarlar İranından asılı bir dövlət kimi qələmə verməyə çalışmışlar. Məhz bu səbəbdən Burnutyan öz əsərini “İrəvan xanlığı Qacarların hökmranlığı dövründə, 1795-1828” adlandırmışdır.

C.Burnutyanın buna qədərki bəzi qeydlərini gərəkli və ədalətli hesab etmək, onunla tam həmrəy olmaq mümkün idi. Lakin sonradan müəllif bir sıra mühüm məsələlərlə bağlı şəxsi mövqeyini faktların müqayisəli təhlili və yazı üslubu arasında məharətlə gizlətməyə çalışır. Bəzən, hətta özü-özünü təkzib edən Burnutyanın iddiaları ilə bir-bir tanış olduqca tarixçinin “saf niyyəti”nin arxasında duran məqsədləri anlamaq üçün bələdçiyə artıq ehtiyac qalmır. Elə bunun ardınca qeyd etmək lazımdır ki, sonrakı sətirlərində müəllif qınadığı rus-sovet və erməni tarixçilərindən fərqlənməyən, bəzən ziddiyyətli, bir çox hallarda isə həqiqətdən uzaq, gah aşkar, gah da sətirləlti görünən qərəzli mövqe nümayiş etdirir. Bu, şəxsiz ki, müəllifin əksər tarixi həqiqətlərə milli ehtiraslar bucağı altında yanaşmasından irəli gəlir.

Müəllif “Qərbi Ermənistan”ın Kiçik Asiyada mövcudluğuna eyham vuraraq (bunu hətta kitabdakı xəritələrdə aşkar görmək mümkündür – Z.H.), öz əsərində nəzərdən keçirdiyi ərazini – İrəvan xanlığını “Şərqi Ermənistan”ın bir hissəsi adlandırır. Coğrafi adların bu sayaq yanlış bölgüsünü verən Burnutyan iddia edir ki, İrəvan xanlığındakı “yerlərin ermənicə ilkin adları ya unudulmuş, ya da Ermənistan krallığının süqutu, müxtəlif müsəlman dövlətlərinin onu işğal etməsindən sonra ərəb, türk və fars adları ilə dəyişdirilmişdi. Rus işğalından sonra xanlıqdakı bəzi yerlərə rus adları verildi. 1918-1920-ci illərin qısaömürlü Ermənistan Respublikası belə hər hansı ciddi dəyişikliklər edə bilməmişdi. Lakin Ermənistanda yer adları 70 illik sovet hakimiyyəti dövründə xeyli dəyişdi. Bu əsərin yazıldığı müddətdə yer adları hazırkı Ermənistan Respublikası tərəfindən yenidən təftiş edilir. Hökumət çalışır ki, yerlərin ermənicə olan ilkin adlarını bərpa etsin və ya

ermənicə yeni adlar yaratsın”.¹

Şübhəsiz ki, C.Burnutyana “yerlərin ilkin erməni adları”, “Ermənistan çarlığı” və s. məsələlərlə bağlı geniş mübahisəyə girmək olar və əslində, bu mülahizədə predmet yeniliyi yoxdur. “Qədim tarixə malik Böyük Ermənistan” çoxdan bəri sağa-sola dartışdırılan, müxtəlif möhtəkirliklərin yaranmasına gətirib çıxaran və ən nəhayət, zaman-zaman siyasi alver vasitəsinə çevrilən mövzudur. Bu mənada C.Burnutyana yeni heç nə icad etmir, ona veriləcək cavab da artıq çoxdan lazımı ünvanlara deyilir. Əksinə, “Şərqi Ermənistan” adlandırdığı ərazidə türk-mənşəli coğrafi adlara – toponimlərə qarşı aparılan və heç də indilərdə başlanmayan təftiş siyasətini etiraf etməklə müəllif Ermənistandakı türkəfobiyanın, mədəni terrorizmin varlığını bir daha təsdiqləyir.

Həmçinin digər bir mühüm məsələdə – türkdilli tayfaların “Şərqi Ermənistan”da məskunlaşması tarixi ilə bağlı Burnutyana bəzi rus-sovet və erməni tarixçilərinin fikirlərini təsdiq edir. O, əsərdəki şərhlərində digər eynisoylu həmkarları ilə həmfikir olduğunu isbatlayaraq, iddia edir ki, guya XIV əsrə qədər sözügedən bölgədə xristian əhali say üstünlüyünə malik olmuş, yalnız dağıdıcı monqol istilasından sonra, bunun ardınca Əmir Teymurun fəthləri ilə yerli əhalinin milli tərkibində ciddi dəyişikliklər baş vermiş, Teymurilərdən sonra isə Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, qızılbaş və s. tayfa birliklərinin bu ərazidə məskunlaşması, möhkəmlənməsi nəticəsində bölgənin türkləşmə prosesi tamamlanmışdır.²

Müəlliflə yetərinə elmi mübahisələr etmək olar, amma bu məsələlərlə bağlı iddialara Azərbaycan elmi ədəbiyyatında kifayət qədər tutarlı cavablar verilmişdir.

“İrəvan xanlığı Qacarların hökmranlığı dövründə. 1795-1828” kitabının birinci hissəsi “İkibaşlı Qartal, Şir və Günəşlə üzləşir: Şərqi Ermənistan uğrunda Rusiya-fars münaqişəsi” adlanır. Müəllif “Ermənistanın şərq bölgələri”nin XVI əsrin əvvəllə-

¹ G.Bournoutian. The Khanate of Erevan under Qajar rule. 1795-1828, s.27.

² G.Bournoutian. The Khanate of Erevan under Qajar rule. 1795-1828, s.1-2.

rində Osmanlı və İran dövlətlərinin rəqabət meydanına çevrildiyini yazır.¹

C.Burnutyen İrəvan bölgəsinin 1400-1828-ci illər arasındakı tarixini 5-dövrə bölmüşdür.

- 1) Türkdilli tayfaların üstünlük təşkil etdiyi dövr;
- 2) Səfəvi hökmranlığının ilk dövrü (1501-1603);
- 3) Səfəvi hökmdarlığının son dövrü (1604-1722);
- 4) Keçmiş Səfəvi vassallarının hökmranlığı (1723 -1794);
- 5) Qacarların hökmranlıq dövrü (1795-1828).

Müəllif unudur ki, qədim Azərbaycan türkləri olan Qacarlar Çuxursəd bəylərbəyliyiinin idarə edilməsində mühüm rol oynayıblar. Nadir şahın öldürülməsindən (1747) sonra, yaranmış müstəqil İrəvan xanlığını da idarə edənlər məhz, yerli əhali olan Qacarların nümayəndələri idi.*

Müəllif iddia edir ki, guya Əmir Teymurun Qızıl Orda ilə müharibələri zamanı ermənilər məhv edilmiş, Mərkəzi Asiyadan gəlmiş türk tayfaları bölgədə məskunlaşmışlar. Nonsensdir!!! Deyilmi? Əgər həqiqətən Teymurun işğallarına qədər İrəvan bölgəsində ermənilər çoxluq təşkil edirdisə, nədən, niyə erməni katolikosluğu o zaman burada deyil, Kilikiyada yerləşirdi və yalnız 1441-ci ildə Qaraqoyunlu Cahan şahın icazəsi ilə katolikosluğun iqamətgahı İrəvanın yaxınlığındakı Uçkilsəyə (Eçmiədzinə) köçürülmüşdür!?

C.Burnutyen yazır: “İrəvan xanlığı ruslar tərəfindən işğal olunanadək farsların əlində (əslində, farslar İrəvan xanlığı ərazisində heç bir zaman yaşamayıblar – Z.H.) qalmışdı. Nadirin ölümü İranda müxtəlif tayfa başçıları arasında varislik uğrunda mübarizəyə səbəb oldu, Zaqafqaziyanın türkdilli xanlarına, o cümlədən İrəvan xanına, yarımüstəqil xanlıqlar yaratmağa im-

¹ Yenə orada, s.3-4.

* Əlavə məlumat üçün bax : “İrəvan xanlığı.....köçürülməsi”, s.53.

kan verdi". C.Burnutyanyan yenə İrəvan xanlığının müstəqilliyini şübhə altına alır. Müxtəlif qaynaqlardan istifadə edə bilən bir tarixçi lazım gəldikdə müəyyən tarixi faktlardan xəbərsiz olduğunu nümayiş etdirir. Sasani dövlətinə ərəb xilafəti tərəfindən son qoyulduqdan (651) İranda Pəhləvilər sülaləsi hakimiyyətə gələnədək (1935) farsların heç bir yerdə hakimiyyəti olmayıb.

Ağa Məhəmməd şah Qacarın Cənubi Qafqaza birinci yürüşündən bəhs edən C.Burnutyanyan yazır ki, Gəncə, İrəvan və Naxçıvan xanları Qacarlar tayfasından olduqları üçün dərhal Qacar hökmdarına öz itaətlərini bildirmişlər. "Qacar II İraklı və ruslarla əlaqələrinə baxmayaraq irəvanlı Məhəmmədhüseyn xanı, naxçıvanlı Kəlbəli xanı öz vəzifələrində təsdiqlədi".¹ Ancaq Ağa Məhəmməd xan İrana qayıtdıqdan sonra 1796-cı ildə V.Zubovun başçılığı ilə rus qoşunları Azərbaycana yürüş edən zaman Məhəmmədhüseyn xan, naxçıvanlı Kəlbəli xan, qarabağlı İbrahimxəlil xanla birlikdə öz xanlıqlarını rusların basqınlarına məruz qoymamaq üçün onlarla sövdələşməyə çalışdılar. Bundan qəzəblənən Ağa Məhəmməd şah Şimali Azərbaycana ikinci yürüşü zamanı qardaşı Əliqulu xanı Məhəmmədhüseyn xanın yerinə İrəvana hakim təyin etdi. Kəlbəli xanın isə gözlərini çıxartdı.²

Müəllifin düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi, Əliqulu xan İrəvanda xalq tərəfindən sevilməyən hakim idi, buna görə də İrana sürgün edilmiş Məhəmmədhüseyn xan üç aydan sonra geri qayıdıb xanlığda hakimiyyəti özünə qaytara bildi, qohumu Kəlbəli xanın Naxçıvanda öz hakimiyyətini bərpa etməsinə yardım etdi.³

XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqaz uğrunda Rusiya-Qacar rəqabətindən bəhs edən C.Burnutyanyan yazır: "Gəncənin Gürcüstana məxsus olduğunu bəhanə gətirərək 1803-cü ilin sonunda Sisianov xanlığa hücum etməklə, ilk rus-fars müharibə-

¹G.Bournoutian. The Khanate of Erevan under Qajar rule. 1795-1828, s.8.

²Yenə orada, s.9.

³Yenə orada, s.11.

sinə (1804-1813) başladı. Eyni anda, həmin bəhanə ilə rus komandalığı İrəvan xanlığının şimal bölgələrini zəbt etdi. Lori, Borçalı, Pəmbək, Qazax, Şəmşəddin və Şoragölün Gümrü sərhədinə uzanan şərq bölgələri də ruslar tərəfindən zəbt olunmuşdu”.¹ Müəllif bu məsələ ilə bağlı sətiraltı qeydində yazır: “Ruslar çoxlu sayda müsəlman qırdı, məscidi kilsəyə çevirdi, Gəncənin adını Yelizavetpola çevirdi. Bu əməllər müsəlman qaçqınların sayının artmasına gətirib çıxardı, Rusiyanın Zaqafqaziya ərazisinə olan iddiaları, İranın sərt cavabı ilə nəticələndi”.²

C.Burnutyan yazır ki, ailə üzvləri Tehrandə girov kimi saxlanılan Məhəmmədhüseyn xan rusların xanlığa hücumunu yubandırmaq üçün Sisianovla danışıqlar aparırdı. Bu vaxt Qacar vəliəhdi Abbas Mirzə rusları geri çəkilməyə vadar etmək üçün İrəvana doğru irəlilədi. Sisianov əks hücumla keçib öz qoşunlarını İrəvana tərəf yönəltdi, uğur qazanmayıb geri çəkildi. Həmçinin, Qacarların Osmanlılarla münasibətləri pisləşdiyindən Abbas Mirzə Osmanlı dövləti ilə yaxın əlaqədə olan İrəvan və Naxçıvan xanlarının vəzifələrindən kənarlaşdırılmasına nail oldu. 1804-cü ildə Pirqulu xan İrəvan xanı təyin edildi, bir il sonra Mehdiqulu xanla əvəz edildi, daha sonra, 1806-cı ildə Əhməd xan marağalı İrəvan hakimi təyin olundu. C.Burnutyan yazır ki, xanların tez-tez əvəz olunması ya onların əhalinin hesabına çox varlanmaları, ya da Abbas Mirzənin hər hansı xanın burada hakimiyyətdə qalaraq müstəqilləşəcəyindən qorxması ilə bağlı idi.³

Rusiya ilə rəqabət aparan ingilislərin, fransızların Qacar sarayı ilə yaxınlaşmasından, rusların irəliləməsini dayandırmaq, ordunu avropasayağı yenidən təşkil etmək üçün Abbas Mirzənin göstərdiyi səylərdən bəhs edən müəllif yazır ki, rusların hərbi uğurları, fransızların əməli yardım göstərmədikləri Fətəli şahı vadar etdi ki, tam şəkildə nə fransızlara, nə də Abbas Mirzəyə bel bağlamasın. “1807-ci ilin sonunda o, İngiltərə ilə müttəfiqlik

¹ Yenə orada, s.13-14.

² G.Bournoutian. The Khanate of Erevan under Qajar rule. 1795-1828, s.14.

³ Yenə orada, s.15.

barədə danışıqları bərpa, özünün yaxın sirdaşı, qohumu, tayfa adamı Hüseynqulu xanı İrəvanın yeni hakimi təyin etdi. Hüseynə “Sərdar”, yəni Araz çayının o tayındakı bütün qüvvələrin sərkərdəsi titulu verildi. Beləliklə, Şah Abbas Mirzənin gücünü yoxlayır, ümid edirdi ki, təcrübəli, qocaman döyüşçü, təcrübəsiz şahzadəni tarazlayar, farsların müharibədə itirdiklərini geri qaytarar”.¹ Müəllif 1807-ci ildən 1827-ci ilədək İrəvan xanı olmuş* Hüseynqulu xana yüksək qiymət verir, onu İrəvan uğrunda Rusiya-Qacar çarpışmasında mühüm iştirakçılardan biri hesab edir. C.Burnutyan, nə qədər təəccüblü görünsə də, Hüseynqulu xanın həyatı haqqında iftixar hissi ilə məlumat verir. Onun yazdığına görə, irəvanlı Məhəmməd xanın oğlu olan Hüseynqulu xan 1740-cı ildə doğulmuş, taxt-tacın varisi Fətəli xanın sarayında əyanların başçısı vəzifəsində çalışmışdı. Ağa Məhəmməd şah qətlə yetiriləndən sonra Fətəli şahın hakimiyyətdə möhkəmlənməsinə kömək edən tayfa başçılarından biri də Hüseynqulu xan olmuşdur (qəzvinli Sadiq xan Şəqqəqinin məğlub edilməsində igidliyinə görə o, “Qəzvin” təxəllüsü daşıyırdı). Şah minnətdarlıq əlaməti olaraq Hüseynqulu xana müxtəlif vəzifələr, gəlir mənbələri bəxş etməklə yanaşı, onun varisi ilə evlənmiş, xanın qızlarından birini isə öz oğlu Abbas Mirzəyə nişanlamışdı. Hüseynqulu xan 1800-1802-ci illərdə Qəzvinə paytaxta gedən yolu qoruyan dəstənin rəisi olmuş, 1802-ci ildə Xorasana, əfşarlar arasında ixtişası yatırmaq üçün göndərilmişdi. Əfşarları sakitləşdirən Hüseynqulu xan 5 il Xorasanı idarə etmişdi.²

C.Burnutyan Hüseynqulu xanın tikinti və xeyriyyəçilik işlərinə xüsusi diqqət yetirdiyini vurğulayır: “Hüseynin vəzifəsi və hörməti artdıqca onun var-dövləti, şan-şöhrəti artırdı; həmin

¹ G.Bournoutian. The Khanate of Erivan under Qajar rule. 1795-1828, s.16.

* Müəllif İrəvan xanı Hüseynqulu xan Qacarın hakimiyyətə gəlmə tarixini dəqiq göstərməmişdir. Əslində, bu hadisə 1806-cı ilin sonlarına təsadüf edir. Bunu dövrün mənbələri təsdiq edir.

² G.Bournoutian. The Khanate of Erivan under Qajar rule. 1795-1828, s.17-18.

var dövlətin bir hissəsi hamamlar, karvansaraylar və məscidlər kimi ictimai məqsədlərə sərf olunurdu”.¹ Hüseynqulu xanın qardaşı Həsən öncə yüzbaşı, sonra xan titulu almışdı. Hüseynqulu xanın öz mövqeyi, var-dövləti, şah ailəsi ilə yaxın əlaqəsi sayəsində qısa müddət ərzində dövlətin ən nüfuzlu şəxsiyyətlərindən biri olduğunu qeyd edən Burnutyen səyyah F.K von Freyqanqdan aşağıdakı iqtibası gətirir: “Hüseynqulu xan İranın (Azərbaycanın- Z.H) çempionudur. Məhz onun mərdliyi sayəsində indiki şah taxta çıxdı. İran hərbi qüvvələrinin başçısı da məhz odur və şah məhz ona tamamilə inanır”.²

Rus işğalı ərəfəsində İrəvan xanlığını idarə etməyə başlayan Hüseynqulu xan Qarabağ və Şirvandakı yerli əhalinin köməyi ilə rusların irəliləyişini Kür çayından şimalda dayandıрмаğa cəhd etsə də, uğur qazanmayıb geri çəkildi, rusların mümkün hücumundan qorunmaq üçün İrəvan qalasını möhkəmləndirməyə başladı. Fransızların iştirakı ilə tikilmiş istehkamlar şəhərin müdafiəsi üçün mühüm əhəmiyyətə malik idi. 1808-ci ildə Qudoviçə qarşı döyüşdə göstərdiyi şücaətə görə “Sarı Aslan” ləqəbi qazanmış* qardaşı Həsən xan onun ən yaxın silahdaşı oldu. 1808-ci ildə iki qardaş rus qoşunlarını xanlığın ərazisindən çıxarmağa nail oldular. C.Burnutyen yazır: “İndi strateji əhəmiyyətli İrəvan xanlığının elə liderləri var idi ki, onlar rus qoşunlarının təzyiqləri qarşısında təslim olmaq əvəzinə düşmənlərinə qarşı hərbi hücumlar etmək üçün hər imkandan istifadə edirdilər”.³

1808-ci ildəki məğlubiyyətdən sonra, bir müddət ruslar

¹ Yenə orada, s.18.

² G.Bournoutian. The Khanate of Erevan under Qajar rule. 1795-1828.

* C.Burnutyenin İran tarixçisi M.Bamdada əsaslanaraq verdiyi bu məlumat düzgün sayıla bilməz. Fars dilində “baş”mənasını bildirən “sər” sözünü bəzi müəlliflər “sarı”kimi tərcümə edərək Həsən xan Qacarın “Sarı Aslan” titulu daşdığını qeyd edirlər. Lakin dövrün mənbə və ədəbiyyatlarında bu söz düzgün olaraq “Aslanlar başı” kimi təqdim edilir. Bax: “İrəvan xanlığı.....köçürülməsi”, s.57.

³ G.Bournoutian. The Khanate of Erevan under Qajar rule. 1795-1828, s.18-19.

Gürcüstandan kənarda irimiqyaslı hücum əməliyyatı keçirməyə risk etmədilər.¹

Bir müddətdən sonra ingilis hərbi müşavir və mühəndisləri İrəvan qalasını mökəmləndirməklə yanaşı, İrəvanın cənub-qərbində yerləşən Sərdarabadda, Naxçıvan xanlığının ərazisindəki Abbasabadda yeni qalaların inşasına köməklik göstərdilər. Bu və bir sıra digər səbəblərə görə təxminən iyirmi il və ya Hüseynqulu xanın bütün hakimiyyəti ərzində İrəvan xanlığı daha güclü qonşusu (yəni Rusiya) tərəfindən bir başa hədə-qorxuya məruz qalmadı.²

C.Burnutyan yazır ki, Gülistan sülh müqaviləsi bağlandıqdan sonra Abbas Mirzə ilə yanaşı, irəvanlı Hüseynqulu xan müqavilədən narazı idi. Hüseynqulu xanın sülh müqaviləsinin bağlanmasından narazılığını müəllif belə izah edir ki, hər b dövründə cəbhə zolağının sərkərdəsi kimi Hüseynqulu xan fəvqəladə səlahiyyətlərə malik olurdu, o, hətta sülh dövründə belə əvvəllər İrəvan xanlığının tərkibində olub Rusiyanın zəbt etdiyi Pəmbək və Şoragildə süvari dəstələrin basqınlarını təşkil edir, Rusiya işğalı altında olan müsəlmanları qiyama təhrik edirdi.³

II Rusiya-Qacar müharibəsini tədqiq edən müəllif hərbi əməliyyatlar barədə çox qısa məlumat verir: əlavə hərbi yardım alan Paskeviç Qacarların yenidən ələ keçirdiyi Azərbaycan ərazilərini geri qaytarmaqla yanaşı, tezliklə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının içərilərinə doğru irəlilədi, qızğın döyüşlərdən, xüsusən də Eçmiədzin və Əştərək yaxınlığındakı döyüşlərdən sonra erməni könüllülərinin yardımı gəlməsi sayəsində çar qoşunları Sərdarabad qalasını tutdular və şəhərin rəisi Həsən xan İrəvana qaçmağa məcbur oldu.⁴

C.Burnutyanın bu məlumatı tamamilə yanlışdır, dövrün mənbələrinin məlumatına görə, 1827-ci il sentyabrın 14-də Kra-

¹ G.Bournoutian. The Khanate of Erevan under Qajar rule. 1795-1828.

² Yenə orada, s.21

³ Yenə orada, s.22.

⁴ Yenə orada, s.25.

sovskinin başçılıq etdiyi qoşun Sərdərabad qalasını mühasirəyə alan zaman qalaya Həsən xan Qacarın nəvəsi Fətəli xan başçılıq edirdi. Onun gənc və təcrübəsiz olması general Paskeviçə qalanın tutulmasına ümid verirdi. Lakin İrəvan sərdarının qardaşı Həsən xan Qacar qalaya girməyə müvəffəq oldu, müdafiəçilərin döyüş ruhunu yüksəldərək onları qala divarları arasında öləcəklərinə, amma təslim olmayacaqlarına and içdirdi.¹ Müəllif 8 gün fasiləsiz döyüşən irəvanlıların qəhrəmanlığına göz yumur, utanmadan “erməni könüllülərinin” xəyanətlə ruslara satıldığını önə çəkməsi müəllifin məkrli niyyətindən xəbər verir.

C. Burnutyan mülahizələrini belə davam etdirir: “Xanları, öz əmlaklarını saxlaya biləcəkləri barədə əmin etmələrinə baxmayaraq, rusların bu xanlıqların (İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının – Z.H) dinc yolla tabe etmək üçün danışıqlar aparması uğur qazanmadı. Bu strateji yerdə tam hərbi qələbənin vacibliyini dərk edən Paskeviç tərəddüd etmədən fars qalalarını (əslində Azərbaycan qalaları- Z.H) bombardman etmək üçün ağır artilleriya gətirdi. Naxçıvandakı Abbasabad qalası alındıqdan sonra ruslar hücumlarını İrəvana yönəldilər. İrəvan qalasının 1827-ci il oktyabrın 2-də təslim olduğu zaman Hüseynqulu xan qaça bildisə də, Həsən xan əsir düşdü”.² Azərbaycanın Abbasabad və İrəvan qalalarını fars qalası kimi qələmə verən müəllif Azərbaycan döyüşçülərinin rəşadətlə vuruşması barədə susur, İrəvan qalasının 8 günlük (24 sentyabr-1 oktyabr) mühasirəsi zamanı Həsən xan Qacarın şücaəti barədə heç bir məlumat vermir. Halbuki Həsən xan Qacar son anda belə, qalanı təslim etməkdənsə partlatmağa cəhd göstərmişdi.³ Bütün bunlar müəllifin bir daha qərəzli münasibətini açıqlayır, milli mənafeyinə qulluq etdiyini təsdiqləyir.

Digər erməni müəllifləri kimi, Burnutyan əsassız olaraq

¹ Əlavə məlumat üçün bax : İrəvan xanlığı, s.344.

² G.Bournoutian. The Khanate of Erevan under Qajar rule. 1795-1828, s.25-26.

³ Əlavə məlumat üçün bax: “İrəvan xanlığınköçürülməsi”, s.348-349.

İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğalını “Şərqi Ermənistanın Rusiyaya birləşdirilməsi” kimi qələmə verir, Qarabağ və Gəncə xanlıqlarını belə uydurma Şərqi Ermənistanın bir hissəsi adlandıraraq yazır: “Tezliklə Şərqi Ermənistanın bu yarısı Rus Ermənistanı kimi tanınmağa başladı. Şərqi Ermənistanın yerdə qalan hissəsi və ya Qarabağ, Gəncə xanlıqları, müvafiq qaydada, Xəzər və Gürcü əyalətlərinə daxil edildi. Tarixi erməni torpaqlarının və əhalisinin bu parçalanması regionun XX əsr boyu üzləşdiyi bir çox siyasi problemlərin toxumunu səpdi”.¹ Müəllif Cənubi Qafqazda heç bir zaman torpağı və dövləti olmayan ermənilərə “Şərqi Ermənistan” adı altında qondarma ərazi “yaradaraq” bugünkü erməni işğalına haqq qazandırmaya çalışır.

Burnutyan əsərin ikinci fəslini “Dağlıq bölgələr və köçərilər: torpaq və əhali” adlandırmışdır. Əlbəttə, müəllif “köçəri” dedikdə yaylaq-qışlaq maldarlığı ilə məşğul olan müsəlmanları nəzərdə tutmur.

XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində İrəvan xanlığı ərazisinin Cənubi Qafqazın daha yüksək cənub-qərb hissəsində 39-41 paralellər, 43-46 meridianlar arasında yerləşərək Ağrı düzənliyi; Araz vadisi və onları əhatə edən dağlardan oluşduğu, cəmi 750 kvadrat metrə bərabər olduğu qeyd edilir.² Müəllif xanlığın relyefi, iqlim şəraiti haqqında məlumat verir, bu ərazidəki torpaqların xeyli münbit olduğunu, dincə qoyulduqda yaxşı məhsul verdiyini söyləyir. Xanlığın həyatında Araz və digər çaylar, Göyçə gölü kimi suvarma mənbələri müstəsna rol oynayırdı. Təsədüfi deyil ki, bu dövrdə xanlığın mövcud 15 inzibati vahidin – mahalın əksərinin adı adətən mahalları bir-birindən ayıran çayların və ya təbii axarların adı ilə adlanırdı (məsələn, Zəngibasar, Qərnibasar, Göyçə, Vedibasar və s.).

Kitabda xanlığın inzibati bölgüsünü əks etdirən xəritə

¹ G.Bournoutian. The Khanate of Erevan under Qajar rule. 1795-1828, s.28.

² Yenə orada, s.31.

haqqında qısa məlumat verilmişdir.¹

İrəvan haqqında ayrıca məlumat verən müəllif şəhərin bir kvadrat mildən çox, ətraf bağların isə 18 millik məsafəni əhatə etdiyini yazır. Sərin, yaşıl, yaxşı baxılmış bağ-bağçaların zir-zibillə, quruyan mal təzəyi ilə dolu, isti, tozlu və çirkli küçələrə kəskin təzad təşkil etdiyini qeyd edir.² C.Burnutyan yazır ki, şəhər daxilində möhkəm qala var idi. Həmin qala 1582-1583-cü illərdə osmanlılar tərəfindən inşa olunmuş, bir neçə dəfə dağıdıldıqan sonra bərpa edilmişdi.³ İrəvan qalası belə təsvir olunur: “Fars hökmdarlığının son illərində Zəngiçayın sol sahilindəki yüksəklikdə yerləşən İrəvan qalası yarım kvadrat mildən çox sahəsi olan ərazini tutur, üç tərəfdən içi su ilə dolu xəndəklə, dördüncü tərəfdən isə Zəngiçayla əhatə olunmuşdu. Üç fut qalınlığı, 35 fut hündürlüyü olan yonulmuş daşlardan tikilmiş, 17 qüllə ilə gücləndirilmiş daxili istehkam bu nəhəng qalanı əhatə edirdi. Qalanın həyətinin eni təxminən üç yüz futa qədər idi və o, palçıq kərpicdən tikilmiş xarici divara qədər uzanırdı. Qalanın iki darvazası var idi; şimal tərəfdə “Şirvan darvazası”, cənub tərəfdə “Təbriz darvazası”. Qalanın Zəngiçaya çıxışı var idi və ondan mühasirə zamanı su təchizatı üçün istifadə olunurdu. Qalanın ikiminlik qarnizonu müharibə zamanı yeddi min nəfərədək artırıla bilərdi. Qala 60 topla və 2 martirlə silahlandırılmışdı”.⁴

Müəllif yazır ki, İrəvan qalası çox güclü qala sayılırdı. Qala daxilində hakim elitanın evləri ilə bərabər iki məscid, bir kilsə, mərmərlə bəzəndilmiş hamam, cəbbəxana, azuqə anbarları, 32 dükanı olan kiçik bazar və tövlələr vardı. Xanın sarayı qalanın şimal-qərb hissəsində Zəngiçaya yaxın yerdə kiçik meydana baxırdı. Saray 1798-ci ildə Məhəmmədhüseyn xan tərəfindən inşa edilmişdi. C.Burnutyan Zelinski və M.Kotsebunun

¹ G.Bournoutian. The Khanate of Erevan under Qajar rule. 1795-1828, s.33-38.

² Yenə orada, s. 40-41.

³ Yenə orada, s.41-42.

⁴ Yenə orada, s.43.

bu saray haqqında təsvirlərinə geniş yer verir. O, İrəvan şəhərini xanlığın qalan hissəsi və Azərbaycanın digər xanlıqları, habelə Tiflislə birləşdirən 6 yolun olduğunu qeyd edir. Burnutyanyan şəhərin qaladan kənardakı hissəsini (forştadt) təsvir edir, onun üç məhəllədən ibarət olduğunu yazır.¹ Şəhərin ən qədim məhəlləsi şimal-şərqdə – Qırxbulaq çayı sahilində yerləşən hissəsidir. Sonra, şəhərin qərbə tərəf böyüməsilə Təpəbaşı, cənub-şərq istiqamətində genişlənməsi ilə “Dəmir” və ya “Dəmirbulaq” adlandırılan məhəllə yaranmışdı.

Əsərin diqqət çəkən hissələrindən biri ikinci fəslin xanlıq əhalisinə həsr edilmiş bölməsidir. İ.Şopenin apardığı hesablamalara görə, rus işğalından sonrakı dövrdə xanlıq ərazisində 50.000 müsəlmanın olduğunu yazan C.Burnutyanyan düzgün olaraq qeyd edir ki, müharibə dövründə 27.000 müsəlman əhali həlak olmuş və çoxsaylı azəri türkləri xanlıqdan getdikdən sonra, 1826-1828-ci illər Rusiya-Qacar müharibəsi ərəfəsində İrəvan xanlığında ən azı 87.000 nəfər müsəlman yaşayırdı.² Müsəlmanların etnik tərkibi haqqında məlumat verən müəllif bəzi yanlışlıqlara yol verir, heç bir əsası olmadan müsəlmanların təqribən 20.000 nəfərinin fars olduğunu iddia edir. Halbuki nə xanlıqlardan əvvəl, nə xanlıqlar dövründə Azərbaycan şəhərlərinin heç birində, o cümlədən İrəvanda farslar yaşamayıb. Müsəlmanların 24.500 nəfərinin kürdlərdən ibarət olması haqqında müddəa qəbul edilməzdir, heç bir mənbə ilə təsdiqlənmir.

C.Burnutyanyan xanlıq ərazisində əsas peşələri maldarlıq olan kəndlilərin əksəriyyətini yarımoturaq, bir hissəsini isə köçəri əhali adlandırır. Əslində, onun nəzərdə tutduğu elatların daimi yaşayış yerləri var idi, sadəcə, yayda öz heyvanlarını sərin dağ otlaqlarına köçürürdülər, həmçinin, müəllifin özünün qeyd etdiyi kimi, onların təsbit olunmuş yay-qış düşərgələri vardı.³

¹ G.Bournoutian. The Khanate of Erevan under Qajar rule. 1795-1828, s.49-50.

² Yenə orada, s.51.

³ G.Bournoutian. The Khanate of Erevan under Qajar rule. 1795-1828.

Növbəti yanlışlıqlardan biri müəllifin qarapapaqlıları “türkləşmiş qazaxlar” kimi təqdim etməsidir. Əsərdə ayrımlar, seyidli-axaçlı, çobanqara, zılanilər, qaraçorlu və başqa tayfalar haqqında müəyyən məlumatlar verilir.

Müəllif bölmənin sonunda xanlığın son dövründə əhalinin etnik və cinsi tərkibini əks etdirən cədvəl təqdim edir. Burutyan qaraçıları (boşalar) ermənilərin sayına əlavə edib, onların böyük azlıq təşkil etdiyini (106.985 nəfərdən 20.073 nəfər, yəni 18.76%) etiraf etməyə məcbur qalmış, süni üsullarla Azərbaycan türklərinin sayını az göstərməyə çalışmış, 61.672 türkün, 10 min nəfərini fars kimi təqdim etmişdir. Göründüyü kimi, ermənilərin xeyrinə azaldılmış rəqəmlər belə ermənilərin Azərbaycan türklərinə nisbətinin birin üçə nisbətindən az, ümumi müsəlmanlara nisbətinin birin beşə nisbətindən az olduğunu göstərir. Halbuki əvvəlki əsərlərində müəllif bunun əksini iddia edir: “Bir sıra erməni mənbələri 1830-cu ildən sonrakı statistik məlumatlara əsasən, işğal olunmuş İrəvan xanlığı ərazisində ermənilərin sayını düzgün göstərmir, onların əhalinin ümumi sayının 30-50%-ə bərabər olduğunu söyləyirlər. Faktiki rəqəmlər isə rəsmi statistik məlumatlara əsasən, rus işğalından sonra ermənilərin İrəvan xanlığı ərazisində əhalinin ümumi sayının 20%-dən az, müsəlmanların isə 80%-dən çox olduğunu təsdiqləyirlər. İstənilən halda, Rusiya istilasınadək ermənilər bu ərazilərdə heç vaxt çoxluq təşkil etməyiblər. Kameral siyahıyaalma işğal olunmuş İrəvan xanlığı ərazisinin bir neçə mahalında ermənilərin çoxluq təşkil etdiyini təsdiq etmir. Bu dəyişiklik artıq 35 mindən çox müsəlmanın mühacirətindən sonra baş verə bilərdi. Beləliklə, İrəvan xanlığının Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edildiyi, həmçinin Rusiya idarəçiliyi illərində hər hansı bir dairədə ermənilərin çoxluq təşkil etməsini sübut edən sənəd yoxdur.

Çox güman ki, ermənilərin yerli səviyyədə çoxluq təşkil etdiyi yeganə yer Qərnibasar mahalı ola bilərdi. Burada Üçkilə (Eçmiədzin) erməni dini mərkəzi yerləşirdi. 1832-ci ildə minlərlə müsəlmanın köçürülməsi, İrandan və Osmanlı imperiyasından

57 min erməni mühacirin gəlməsi ilə xristian əhalinin sayı xeyli artmış və müsəlmanlara bərabər olmuşdur. Yalnız rus-türk müharibəsindən sonra 1855-56-cı və 1877-78-ci illərdə Osmanlı imperiyasından daha çox erməni köçüb gələndən, buradan çoxsaylı müsəlman köçüb gedəndən sonra ermənilər, nəhayət, çoxluq təşkil etməyə başladılar. Hətta bundan sonra da XX əsrin əvvəllərində İrəvan şəhəri, əsasən, müsəlman şəhəri olaraq qalırdı”.¹

C.Burnutyandır 1826-1832-ci illərdə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarında müsəlmanların sayının təxminən dördə üç dəfə azalması, ermənilərin sayının isə köçkünlərin hesabına 3,5 dəfə artmasını yazır: “Statistikadan görünür ki, Rusiya istilasınadək ermənilər işğal olunmuş İrəvan xanlığı əhalisinin təxminən 20%-ini, müsəlmanlar isə 80%-ini təşkil edirdilər. Rusiya ilhaqından sonra İrandan və Osmanlı imperiyasından bura 57 min erməni mühacir gəlmiş, 35 min müsəlman Şərqi Ermənistanı tərk etmişdi. 1832-ci ildə ermənilər ümumi əhalinin yarısını təşkil edirdilər”.²

Beləliklə, Burnutyanın özü də Türkmənçay müqaviləsinin imzalanmasının ardınca çar hökumətinin həyata keçirdiyi köçürmələr və inzibati bölgü siyasətinin İrəvan xanlığı əhalisinin etnik tərkibinə ermənilərin xeyrinə ciddi təsir göstərdiyini etiraf edir. Məkrli məharətini tədqiqatə cəlb edən müəllif İrəvan xanlığı ləğv edildikdən sonra onun yerində yaradılmış yeni inzibati vahidə – Erməni vilayətinə (“Armyanskaya oblast” – Z.H.) köçürülmüş ermənilərin dəqiq sayını itirməyə, rəqəmləri mümkün qədər kiçiltməyə cəhd göstərir. Bölgənin mili-etnik tərkibini təhlil edən Burnutyandır bu məsələ ilə bağlı digər tarixçilərin (Y.Stranq, M.Karapetyan, H.Mandalyan və s.) rəylərini, statistik

¹ G.Bournoutian. Transcaucasia, nationalism and social change. Essays in the history of Armenia, Azerbaijan and Georgia, 1996, p.77.

² G.Bournoutian. Transcaucasia, nationalism and social change. Essays in the history of Armenia, Azerbaijan and Georgia, 1996, s.79.

göstəricilərini təhlil və şərh edir.¹ Göründüyü kimi, müəllif bu əsərində bölgənin milli-etnik tərkibini dövrün mənbələrinin deyil, Y.Stranq, M.Karapetyan, H.Mandalyan kimi öz həmfikirlərinin iddialarına istinad edərək təsvir edir. Çünki C.Burnutyan gözəl bilir ki, dövrün mənbələrinə istinad etsə, bölgədə erməni mənşəli əhalinin cüzi olması, İrəvan şəhərində isə ümumiyyətlə yaşamaması üzə çıxar bilər.² “Ermənilərin Araz vadisində, xanlıqda və ya İrəvan şəhərində nə vaxtdan azlıq təşkil etməsi barədə ümumi fikir birliyi yoxdur” qərəzli cümləsinin ardınca o, rus-sovet və erməni tarixçilərinin “köhnə bayatı”sını təkrarlayır, diqqətli oxucunun gördüyü kimi, bir-birinə zidd cümlələrlə özünü-özünü dolaşdırır: “Bəzi mənbələr Araz vadisində ermənilərin XIV əsrdəki çoxluq təşkil etdiyini bildirir. Onlar qeyd edir ki, xüsusən XI əsrdə bizanslılarla səlcuqlar arasındakı müharibələr zamanı baş vermiş dağıntılara baxmayaraq, kiçik erməni knyazlıqları müəyyən qədər siyasi müstəqilliklərini və xristian dinlərini qoruyub saxlamışdılar...”; “İlk vaxtlar aparılan elmi tədqiqatlar göstərir ki, türk-fars (Səfəvi-Osmanlı) müharibələrində, o cümlədən XVI və XVIII əsrin əvvəllərində I Şah Abbas zamanında ermənilərin İrana zorla mühacirətində onlar Araz vadisində çoxluq təşkil edirdi. Digər tərəfdən, İrəvan xanlığı öz erməni xüsusiyyətini XVII əsrin sonu və XVIII əsrin əvvəllərində saxlamışdı...”; “İrəvan şəhəri XVIII əsrin sonu və ya XIX əsrin əvvəllərində erməni çoxluğunu saxlamaqla davam edirdi...”; “XIX əsrin birinci onilliyinə ermənilər şəhərdə də azlıq təşkil etməyə başladı” və s. və i.a.³ Bu iddiaların heç bir elmi əsası yoxdur. Dövrün heç bir qaynağı ermənilərin I Şah Abbas tərəfindən Azərbaycan ərazilərindən İrana köçürülməsini təsdiq etmir. XVIII əsrdə İrəvan şəhərində ermənilərin çoxluğundan bəhs edən müəllif öz soykökündən olan Y.Şahəzizin “Qədim İrəvan” (erməni dilində) kitabından yəqin ki, xəbərsiz deyil.

¹ G.Bournoutian. The Khanate of Erevan under Qajar rule. 1795-1828, s.58.

² Əlavə məlumat üçün bax: “İrəvan xanlığı... köçürülməsi”, s.74-80.

³ G.Bournoutian. The Khanate of Erevan under Qajar rule. 1795-1828, s.58.

Y.Şahəziz yazırdı: “Ermənilərin orada (İrəvan şəhərində) yalnız dükənləri var idi, onlar orada gündüzlər alver edir, axşamlar isə dükənlərini bağlayıb evlərinə gedirdilər”.¹

Müəllif rus idarəçiliyi dövründə tərtib edilmiş “Təsvirlər”ə (Kameralnoye Opisaniye – Z.H.) istinad edir və işğaldan əvvəl xanlıqda məskunlaşmış və işğaldan sonra bölgəyə köçürülmüş ermənilərin sayını müəyyənləşdirməyə çalışır. İrəvan xanlığı ərazisində ermənilərin “Kameralnoye Opisaniye” sənədində əks olunmuş sayına “kiçik problem” kimi yanaşan Burnutyan bildirir ki, ümumi say 1828-1829-cu illərin müharibələrindən sonra İrandan və Osmanlı imperiyasından mühacirət etmiş minlərlə erməni də daxil edilmişdir”.² Nəhayət, müqayisələr əsasında İrəvan xanlığı ərazisində ermənilərin sayı ilə bağlı Burnutyan bu yekun nəticəyə gəlir: “Hər bir halda, fars hökmlərliyi (Qacar hakimiyyəti – Z.H.) dövrünün heç bir rübündə erməni əhalisi nə çoxluq təşkil etmiş, nə də sayca müsəlmanlara bərabər olmuşdur. Tədqiqat bəzi mahallarda erməni çoxluğunu göstərsə də, bu, həmin ərazidən 25.000-dən çox müsəlmanın getməsindən sonra baş vermişdi; buna görə də farsların hökmlərliyi dövründə ermənilərin çoxluğu barədə heç bir dəlil yoxdur”.³

Azərbaycan torpaqlarına məqsədyönlü şəkildə köçürülən ermənilər ilə bağlı bəzi mənbələrin müqayisəsini aparan Burnutyan mövqelərin üst-üstə düşmədiyini qeyd edir. O, rus və erməni tarixçilərinə (A.Eritsiant, E.Qeqamyan, Ə. Qriqoryan, A.Berje, V.Zheeh və s.) istinad etməklə bölgəyə İrandan və Türkiyədən köçürülmüş ermənilərin sayı ilə bağlı fərqli rəqəmlərin mövcudluğunu dilə gətirir. Burnutyan statistik məlumatlarda olan bu fərqləri sadalanmış mənbələrin qeyri-dəqiqliyi, hesablamaların texniki və sistematik araşdırma olmaması ilə izah edir. Lakin ən başlıcası odur ki, müəllif çar hökumətinin köçürmə siyasətinin arxasında duran siyasi məqsədləri aşkarlamağa əsla səy göstər-

¹ Bax: İrəvan xanlığı.....köçürülməsi, s.79.

² G.Bournoutian. The Khanate of Erevan under Qajar rule, s.59.

³ Yenə orada, s.59-60.

mir. Bədii çalarlı cümlələr arasında gizlədilmiş bu həqiqət təbii ki, onu bəzi rus-sovet və erməni tarixçiləri ilə eyniləşdirir.

Ümumiyyətlə, XIX əsrdə həyata keçirilən köçürülmə siyasəti bölgədə süni şəkildə etnik erməni üstünlüyü yaradılmasına yönəldilmiş məsələlər rus tarixşünaslığında müəyyən qədər işıqlandırılmışdır. Ermənilərin köçürülmə siyasətini dəstəkləyən A.Qriboyedov bu məsələ ilə bağlı yazırdı: “Ermənilərin ilk dəfə buraxıldıqları torpaqlara əbədi sahib duracaqlarından müsəlmanlar içərisində yaranan qorxunu aradan qaldırmaq, sonunculara düşdükleri ağır vəziyyətin uzun sürməyəcəyini bildirməklə onları sakitləşdirmək məsələsini biz dəfələrlə götür-qoy etmişik”.¹ Köçürülmə işinin Qafqazda demoqrafik vəziyyətə təsiri məsələsinin siyasi çalarları haqqında N.Şavrovun qeydi çox maraqlıdır: “Biz müstəmləkəçilik siyasətinə Zaqafqaziyada rus əhalinin deyil, bizə yad olan xalqların yerləşdirilməsindən başladıq... Mühəribədən sonrakı iki il ərzində, 1828-ci ildən 1830-cu ilə kimi Zaqafqaziyaya İrandan 40 mindən çox, Türkiyədən 84 mindən çox erməni köçürüldü və onları erməni mənşəli əhalinin azlıq təşkil etdiyi Yelizavetpol (Gəncə – Z.H.) və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı xəzinə torpaqlarında məskunlaşdırdıq. Yerləşmək üçün ermənilərə 200 min desyatin xəzinə torpaqları, müsəlmanlardan 2 milyon manatlıq sahibkar torpağı satın alındı. Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsi, Göyçə gölünün sahilində ermənilər tərəfindən məskunlaşdırıldı... Qeyri-rəsmi köçənlərlə birlikdə, köçüb gələnlərin ümumi sayı 200 mini ötüb keçdi. Bu köçürülmələr nəticəsində XX yüzilliyin başlanğıcında Zaqafqaziyada yaşayan 1,3 milyon erməninin bir milyonundan çoxu diyarın köklü sakinləri olmayıb, bizim tərəfimizdən məskunlaşdırıldı”.²

Cənubi Qafqaza mühacirət etmiş ermənilərin sayı və bu

¹ А.Грибоедов. Записка о переселении армян из Персии в нашу област. Сочинения. Т. 2. Москва, 1971, с.314.

² Н.Шавров. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. СПб, 1911, с.59-63.

siyasətin məqsədləri ilə bağlı Burnutyani V.Veliçkonun hesablamaları ilə tanış etmək, fikrimizcə, gərəklidir. O qeyd edir: “Paskeviçin (Qafqazdakı rus ordusunun komandanı – Z.H.) dövründə erməniləri dəvət etmək üçün polkovnik Lazarev İrana göndərilmişdi. Nəticədə təxminən 40.000 erməni köçüb Zaqafqaziyaya gəlmişdi. Eçmiədzin patriarxı da bu tədbirdə iştirak etmişdi. O, erməni keşişlərinə İrandan köçməyi buyurmuş, bir kilsəyə mənsub dindarların hamısı onların ardınca gəlmişdi. Adrianopol (Ədirnə – Z.H.) müqaviləsinə görə, biz (Rusiya – Z.H.) 100.000-dən artıq Türkiyə ermənisini qəbul etmişik. Təkcə Ərzurum arxiyepiskopu Karapet özü ilə 70.000-ə qədər erməni gətirmişdi. Həmin vaxtdan da müsəlman dövlətlərindən ermənilərin Rusiyaya tədricən köçürülməsi fasiləsiz, gah gözəçarpacaq dərəcədə dəstə ilə, gah da son bir neçə il ərzində olduğu kimi, böyük sürətli axınla davam edirdi. İndi Qafqaz inzibatçılarının daha çox erməni dartıb gətirmək cəhdlərinin nə ilə nəticələndiyi qismən aydın olanda, malorus (Ukrayna – Z.H.) zərbi-məsəlini yada salmaq tamamilə təbiidir: “Qarğaya göz verəndə, qaş da istədi”.¹

Rusiyanın İrəvan xanlığını zəbt etməsini erməni xalqına müsbət təsir kimi dəyərləndirən, məhz köçürmələrin əvvəlcə Erməni əyalətinin, 1918-ci ildə isə Ermənistan Respublikasının yaranması üçün əsas olduğunu bildirən Burnutyani iddiasına görə, “Ermənistan Respublikası (1918-1920) tez-tez qonşuları ilə ərazi məsələləri ilə bağlı qızğın mübahisələr etsə də, bolşeviklər Zaqafqaziyayı tutandan sonra bu məsələ Ermənistanın əksinə həll olundu. Təkcə Qarabağ, Gəncə deyil, Naxçıvan, Şərur Azərbaycanın nəzarətinə verildi. Bundan başqa, ermənilər Şümərli və Dərəkənd-Parşenisin əksər bölgələrini, yəni Ararat dağı (Ağrı dağı – Z.H.) və Külb duz mədənləri yerləşən bölgələri Türkiyəyə verməli oldular”. Üstəlik, “bu məsələlərin həlli barədə ermənilərin tələbləri Mixail Qorbaçovun yenidənqurması və aşkarlığı böyük ümidlər yaradana qədər cavabsız qaldı. Sonrakı

¹ В.Величко. Кавказ. Баку, 1995, с.61.

hadisələr ermənilərin ümidlərinin əsassız olduğunu sübut etməklə yanaşı, Azərbaycan və Qarabağda ermənilərə qarşı böyük tələblərlə nəticələndi”.¹

Nəhayət, şərhlərdən sonra Burnutyanın bəzi rus-sovet və erməni tarixçilərindən daha bir “fərqli mövqeyi”ni görmək mümkündür. Son yüzilliyin tarixi faktlarına bu sayaq yanaşmanın izahı nədir? Əlbəttə, Azərbaycan oxucusunu “Burnutyandır” soyadlı bir şəxsin tarixi faktların saxtalaşdırılması, onlara qara dan da tünd siyasi rəng axtarması ilə təəccübləndirmək olmaz. Görünür, müəllif üçün tarixi həqiqət və tarixçi vicdanı meyarları, sadəcə, mövcud deyil.

Əsrin üçüncü fəslə erməni kilsəsinin ermənilərə təsir dairəsini əhatə edən amillərə həsr edilmişdir. Fəsilə erməni varlıqlarının, kilsə xadimlərinin Rusiya ilə əlaqələri açıqlanır. Müəllif qeyd edir ki, erməni tacirlərinin əldə etdikləri böyük qazanc onlara, 1660-cı ildə çar Aleksey Mixayloviçə brilyant tac bağışlamağa imkan yaratdı, əvəzində çar 1667-ci ildə ermənilərə Rusiyada gömrüksüz ipək ticarəti ilə məşğul olmaq hüququ verdi². I Pyotr-un taxta çıxması ilə ermənilər Rusiyanın yeni ekspansionist siyasətində mühüm rol oynamağa başladılar: Pyotr cənub istiqamətində sərhədləri genişləndirmək üçün ermənilərin dəstəyindən istifadə etmək niyyətində idi. Səfəvilər dövlətinin tənəzzülü zamanı çətinliklərlə rastlaşan erməni liderləri Rusiyaya xristianların potensial müdafiəçisi kimi baxmağa başladılar.³

1722-ci ildə I Pyotr Xəzəryanı vilayətlərə yürüş etdi, lakin, bir sıra səbəblər üzündən geri qayıtmağa məcbur oldu. Onun işğalçı niyyətləri, eləcə də erməni xadimlərinin Rusiyanın yardımını ilə Azərbaycan ərazilərində erməni dövləti yaratmaq cəhdləri puça çıxdı.

XVIII əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində rus hökuməti yenidən Cənubi Qafqazı, ilk növbədə Azərbaycanı işğal etmək

¹ G.Bournoutian. The Khanate of Erevan under Qajar rule. 1795-1828, s.28.

² G.Bournoutian. The Khanate of Erevan under Qajar rule. 1795-1828, s.66.

³ Yenə orada, s.66-67.

məqsədlə öz fəaliyyətini intensivləşdirdi. XIX əsrin əvvəllərində Rusiya hakimiyyət orqanları ilə Eçmiədzin katalikosluğu arasında əlaqələr xüsusi ahəngdarlığı ilə seçilməyə başladı. Burnutyanın qeyd etdiyi kimi, 1441-ci ildə Kilikiyadakı Sis şəhərindən İrəvan şəhəri yanındakı Vaqarşapat kəndinə köçdükdən sonra Azərbaycan hökmdarları – qaraqoyunluların, ağqoyunluların və səfəvilərin himayədarlığı sayəsində etnik erməniləri idarə etməkdə xeyli səlahiyyətlər alan, müxtəlif yollarla çoxlu sərvət və mülklər ələ keçirən katalikosluq artıq mühüm qüvvəyə çevrilmişdi. Buna görə rus hakim dairələri XVIII əsrin sonlarından başlayaraq katalikosluq taxtında əlverişli şəxsi oturtmaq üçün seçkilərə fəal müdaxilə edirdilər. Əsərdə katlikos seçkiləri ilə bağlı mübarizə haqqında müəyyən məlumatlar mövcuddur.

Müsəlmanların hakimiyyəti zamanı ermənilərin sıxışdırılması haqqında iddiaları təkzib edən C.Burnutyana etiraf edir ki, xanlıq dövründə (xüsusən də Hüseynqulu xanın dövründə) erməni ruhanilərindən pul aldıklarına görə müsəlmanlar cəzalandırılır, vəzifələrindən uzaqlaşdırılırdı. Müəllif yazır: 1811-ci ildə erməni kilsəsi xan məmurlarına qarşı Vaqarşapad kəndindəki əmlakla bağlı şəriət məhkəməsində iddia qaldırır. Nə qədər qəribə görünsə də, müsəlman dini məhkəməsi kilsənin xeyrinə qətnamə qəbul edir, tanınmış müsəlmanlar məhkəmədə erməni kilsəsinin xeyrinə şahidlik etmişdilər.¹

Kitabda əştərəkli Nerses kimi erməni kilsə xadimlərinin Rusiyanın dəstəyi ilə İrəvan xanlığı ərazisində Erməni muxtariyyəti yaratmaq uğrunda fəaliyyəti işıqlandırılır. Müəllif yazır: “Qarabağ, Gəncə və Gürcüstan erməniləri farslara qarşı çıxıb, ruslara açıq-aşkar yardım etsələr də, İrəvan xanlığındakı ermənilər bu işə qoşulmadılar. İrəvan erməniləri sayca az idi və onların Qarabağ ermənilərinə xas olan muxtariyyət yaratmaq əhəməsi yox idi”.² C.Burnutyana anlamaq istəmir ki, İrəvan xanlığındakı ermənilər aborigen olmadıklarına, müxtəlif vaxtlarda bura köçüb

¹ G.Bournoutian. The Khanate of Erevan under Qajar rule. 1795-1828, s.81.

² G.Bournoutian. The Khanate of Erevan under Qajar rule. 1795-1828, s.87.

yerləşdiklərinə görə onların burada nəinki dövlət qurumları, hətta mahal səviyyəsində inzibati təsisatları olmadığı üçün, təbii ki, onlarda dövlətçilik ənənələrinin olmasından söhbət gedə bilməzdi. Qarabağdakı “erməni” adlandırılan əhali isə əslində, xristian albanlar idilər, öz tarixi keçmişlərini, əsrlər boyu davam etdirmiş alban dövlətçilik ənənələrini unutmayıb, bərpa etməyə çalışırdılar.

Əsərin dördüncü fəslı “Qələm əhli və qılınc əhli: xanlığın inzibati quruluşu” adlanır. Müəllif “qələm əhli” dedikdə mülki bürokratiyanı, “qılınc əhli” dedikdə isə hərbi feodalları nəzərdə tutur. İlk Qacar şahlarının dövründə dövlətin ərazisi beş əyalətə bölünmüş, onların hər biri Qacar şahzadələri tərəfindən idarə olunurdu. Bilavasitə mərkəzi hökumətin idarəçiliyində olmayan asılı ərazilər isə “hakimlik”, yaxud “hökumət-neşin” adlanırdı. İrəvan xanlığı 12 belə hakimlikdən ibarət idi. Bu hakimliklər bir növ Səfəvilər dövründəki bəylərbəyliliklərə bənzəyirdi. Hakimlik, yaxud “hökumət-neşin”in idarəsi bütövlükdə hakim tərəfindən həyata keçirilir, mərkəzi məmurlar tərəfindən nəzarətə alınmırdı.¹

Fəsildə sonuncu İrəvan xanı Hüseynqulu xanın hakimiyyəti haqqında məlumat verilir, xan müsbət şəxs kimi dəyərləndirilir. Burnutyan yazır ki, xan məsuliyyəti mülki, hərbi və dini sahələr üzrə bölmüşdü, xan sarayı isə “ayrı bir qurum kimi fəaliyyət göstərirdi, onu dördüncü inzibati-idarəetmə sahəsi hesab etmək olar”.² Orduda ən yüksək vəzifələr xanın qohumları Qacar tayfa başçılarına etibar edildiyi halda, mülki idarələrə əsasən oturaq əyanlar başçılıq edirdi.

Şah, Hüseynqulu xana sərdar, komandan titulu vermişdi. Naxçıvan xanı hərbi məsələlərdə ondan asılı idi. O dövrün müasirlərindən Hüseynqulu xanın hakimiyyətinin əzəməti haqqında iqtibaslar gətirən müəllif qeyd edir ki, əslində o, güclü hakimiyyətə malik müstəqil hökmdar idi. Xanın ölüm hökmü vermək,

¹ Yenə orada, s.96.

² Yenə orada, s.97.

torpaq sahəsi bağışlamaq, ya geri almaq səlahiyyətləri vardı.¹ Nəinki Azərbaycan əyalətini (yəni Cənubi Azərbaycanı) idarə edən şahzadə Abbas Mirzənin, hətta şahın özünün belə Hüseynqulu xanın səlahiyyətlərinə müdaxilə etmək imkanı yox idi. Xanın sikkə zərb etdirmək hüququ qalırdı. Üstəlik, sərhəd zonasındakı sərkərdə kimi ona fəvqəladə səlahiyyətlər verilmişdi, İrəvan xanlığında şah xəzinəsi üçün vergi toplanmırdı, nizami ordunun məsrəfləri üçün şah xəzinəsindən ildə 6.000 tümən göndərilirdi. Bunun 600 tüməni xanın özünə çatırdı.² Burada müəllif “İrəvan xanlığında şah xəzinəsi üçün vergi toplanmırdı” deməklə özü-özünü təkzib edib İrəvan xanlığının müstəqil olduğunu təsdiq edir.

Xan ali məhkəmə hüququna malik idi. Hüseynqulu xan tez və sərt, ancaq ədalətli hökmlər çıxaran hakim şöhrəti qazanmışdı.³

Hüseynqulu xanın xarici görkəmini, ağıllı olmasını, igidliyini qeyd edən C. Burnutyan erməni-sovet tarixçilərini “Şərqi Ermənistan” adlandırdığı Qərbi Azərbaycandakı “müsəlman hökmdarlığının tarixinin dözülməz, xüsusən ermənilər üçün ağır dövr sayan müəllifləri tənqid edərək yazır ki, onların bir çoxu müxtəlif mənbələrdən kontekstdən təcrid olunmuş sitatlar gətirməklə haqsız olaraq Hüseynqulu xanı “qəddar, səriştəsiz və rüşvətxor hökmdar olmaqda günahlandırır”.⁴ Müəllif Xaçatur Abovyanın “ola bilsin ki, İrəvan heç vaxt sərdar kimi bu cür mehriban haqq tərəfdarı və vicdanlı adam görməmişdi” sözlərini sitat gətirir, Hüseynqulu xanın hakimiyyətinin cəmi bir neçə ili ərzində İrəvan şəhər əhalisinin dörd min nəfərdən 13-14 minə çatdığını yazır.⁵ Doğrudan da ilk mənbələrin əksəri Hüseynqulu xanı adil, müdrik və bacarıqlı bir dövlət xadimi kimi səciyyələndirirlər.

¹ G. Bournoutian. The Khanate of Erevan under Qajar rule. 1795-1828, s.99.

² Yenə orada, s.100.

³ Yenə orada, s.101.

⁴ Yenə orada, s.102.

⁵ G. Bournoutian. The Khanate of Erevan under Qajar rule. 1795-1828, s.103.

Məsələn, çar hökumətinin Cənubi Qafqaz haqqında kitab yazmaq məqsədilə göndərdiyi baron Avqust fon Hakstauzen yazırdı “...şikayəti olan hər bir kəs onun (Hüseynqulu xanın – Z.H.) yanına gedə bilirdi: o, gecə-gündüz çalışırdı ki, əyalətinin rifahını qaldırsın və onun xatirəsi hələ də tatarlar və ermənilər tərəfindən ehtiramla yad olunur. O, bərbad hala düşmüş kanalı bərpa edərək onu xeyli yaxşılaşdırdı və nəticədə İrəvanın ətraflarında böyük bir sahəni məhsuldar bağ ərazisinə çevirib onu sakinlər arasında bölüşdürdü”.¹ Hüseynqulun çox müdrik və ədalətli hakim olduğunu qeyd edən Hakstauzen yazırdı ki, rus işğalından sonra uzun müddət həm bütün ermənilər, həm də müsəlmanlar onu böyük hörmətlə xatırlayırdı. O, təhsili inkişaf etdirmək, vilayətin rifah halını yaxşılaşdırmaq üçün fəvqəladə səylər göstərmişdir. Dağıdılmış və məhv edilmiş köhnə kanalın yerinə yenisini, daha yaxşısını inşa etdirmişdir; İrəvan ətrafında olan çoxsaylı bağlar bu kanal vasitəsilə suvarılırdı.²

C.Burnutyan İrəvan xanlığında Hüseynqulu xandan sonra ikinci simanın onun qardaşı Həsən xan olduğunu yazır. O, kürdlərdən, türklərdən toplanmış süvarilərə başçılıq edir, adətən Sərdarabad qalasında yaşayırdı. Hüseynqulu xan yerində olmayanda Həsən xan xanlığın rəsmi idarəçisi olurdu.³

Müəllifin yazdığına görə, xanlıqda ikinci sima İrəvan şəhərindəki erməni icmasına başçılıq edən Ağamalılar nəslindən olan Sahak idi. Məlik Sahakı tərifləyən Burnutyan yazır ki, onun yüksək nüfuzu məlikə Fətəli şahla və Abbas Mirzə ilə birbaşa ünsiyyətdə olmaq imkanı verirdi.⁴ Məlik Sahakın vəzifəsi irsi keçirdi. İrəvandakı digər varlı məlik ailəsi Geqamlar idi. Onların nümayəndəsi adətən kəndin erməni məhəlləsinin asayişinə ca-

¹ А.Гакстаузен. Закавказский край. Заметки о семейной и общественной жизни (Путевые впечатления и воспоминания барона Августа фон Гакстаузена). Ч. 1. СПб, 1857, с.232.

² G.Bournoutian. The Khanate of Erevan under Qajar rule. 1795-1828, с.232.

³ G.Bournoutian. The Khanate of Erevan under Qajar rule. 1795-1828, s.104.

⁴ Yenə orada, s.105.

vabdeh olurdu.¹ Burnutyan yazır ki, Hüseynqulu xan hakimiyyətə gələndə kimi şəhərin türk (azəri türkləri – Z.H.) icmasının xan titulu daşıyan başçısı var idi. Lakin XIX əsrin əvvəlində nüfuz dairəsi zəiflədiyi üçün Hüseynqulu xan hakimiyyətə gələndə kimi onu vəzifəsindən azad etmişdi.²

Mülki bürokratiya haqqında məlumat verən Burnutyan yazır ki, xanlığının mülki idarəçiliyinə divan başçılığı edirdi. “Sahibə-divan” adlanan divanbaşı maliyyə işlərinə, xanlıqdakı asayişə nəzarət edir, həm şəhəri, həm də mahalları idarə edirdi. İrəvan xanlığının son dövründə bu vəzifə İrəvanın mustofisi Mirzə İsmayıl həvalə edilmişdi³. C.Burnutyan Şopenə istinad edərək məmurların təyin edilməsində xanla birlikdə Mirzə İsmayılın da iştirak etdiyini qeyd edir, onlara nağd pul, torpaq payı verdiyini yazır.⁴ Əsərdə Mirzə İsmayılın səlahiyyətləri haqqında məlumatların açıq-aydın şişirdildiyi izlənilir.

Divanda mirzə, münşi (yazar), fərqaş və digər vəzifələr vardı. C.Burnutyanın yazdığına görə, divanbaşının ən yaxın köməkçiləri “mohasel bəy” və “ləşkər-nevis” idi. Mohasel bəy mahallardan vergilərin yığılmasına nəzarət edir, ləşkər-nevis isə qoşuna məvacib paylanması işinə rəhbərlik edirdi.

Xanlığın paytaxtı İrəvan şəhərində divanxanaya tabe, məsul olan altı şəhər rəsmisi vardı. Bunlardan ən mühümü kələntər idi. Kələntər şəhərin rəisi, hakimi, vergi nəzarətçisi funksiyalarını həyata keçirirdi. Burnutyanın yazdığına görə, kələntər əhalinin nümayəndəsi kimi həm də xanla əhali arasında vasitəçi rolunu oynayır. Kələntər sakinlərin arasında müsəlman məhəllələrinə başçı (kətxuda) təyin edir, tacirlərdən, sənətkarlardan və məhəllələrdən vergilərin miqdarını təyin edib, toplayırdı. Kətxudalar isə vergiləri ayrı-ayrı sakinlər arasında bölüşdürürdülər. Kələntərin digər səlahiyyəti çörək, ət, kənd təsərrüfatı məhsul-

¹ Yenə orada, s.106.

² Yenə orada.

³ Yenə orada, s.107.

⁴ Yenə orada, s.108.

ları, odun və heyvan yeminin qiymətlərini tənzimləməkdən ibarət idi. Bazarda qiymətlərə riayət olunmasına darğa, mühasib nəzarət edirdi. Kələntər bazardakı ticarət saatlarını tənzimləyir, mülki işlərlə bağlı məhkəmə işlərini yerinə yetirirdi. Mürdəşirlər (ölüyuyanlar) ölüm halları haqqında kələntərə mütləq məlumat verməli idilər.¹

Darğa polis rəisinin asayişə nəzarət səlahiyyətlərini yerinə yetirirdi, habelə darğa, yüzbaşı, çavuşlar və gözmələrə (gündüz polisi), həm də keşikçibaşının rəhbərlik etdiyi gecə qaravulçularının işinə nəzarət edirdi. Darğa kələntərin əmrlərini yerinə yetirir, mübahisələri həll edir çəkilərə və ölçülərə nəzarət edir, bazarın işini tənzimləyirdi.²

Əsərdə möhasib (mühtasib) vəzifəsi haqqında məlumat verilir. O, çəkilərə və ölçülərə nəzarəti həyata keçirir, bazarda şəriət qayda-qanunlarına əməl olunmasını təmin edirdi. Şəhərin altı mühüm rəsmisindən birinin ustabaşı olduğunu qeyd edən müəllif, ustabaşının xan tərəfindən deyil, sənətkarlar tərəfindən seçildiyini qeyd edir.

İrəvandakı sənətkar birliklərinin müsəlmanlar və ermənilər üçün ayrı-ayrılıqda təşkil olunduğu qeyd edilir.³ Burnutyan yazır ki, ustabaşından fərqli olaraq, tacirlərin başçısı məlik-uftüccar xan tərəfindən təyin olunurdu.⁴

İrəvan xanlığında mirabbaşı mühüm şəhər rəsmisi hesab edilirdi. Burnutyanın sözlərindən məlum olur ki, mirabbaşı şəhərdə fəaliyyət göstərən mirablarla yanaşı, mahallarda fəaliyyət göstərən mirabların işinə nəzarət edirdi.⁵

Əsərdə mahal rəisləri – mirbölük vəzifəsi haqqında məlumat verilir, onların işinə mirbölükbaşının rəhbərlik etdiyi

¹ G.Bournoutian. The Khanate of Erevan under Qajar rule. 1795-1828.

² Yenə orada, s.109.

³ G.Bournoutian. The Khanate of Erevan under Qajar rule. 1795-1828, s.109-110.

⁴ Yenə orada, s.118.

⁵ Yenə orada, s.110-111.

aydınlaşır.¹ Mirbölüklər idarə etdikləri mahalda asayişin qorunmasına, həm də xarici təcavüzün dəf olunmasına cavabdeh idilər, bununla da həm mülki, həm də hərbi səlahiyyətləri yerinə yetirirdilər. Mirbölük mahalda vergilərin toplanmasına, mirabların işinə nəzarət edirdi.

Kitabda “rəhdar”, “çaparbaşı”, “qapandarbaşı” vəzifələri haqqında məlumat verilir.

C.Burnutyan xan sarayının quruluşu haqqında müəyyən açıqlamalar verməklə onun xarici hissə və əndərundan* ibarət olduğunu qeyd edir.² Xarici hissədə mətbəx, tövlə, bağ, emalatxanalar, ikinci hissədə isə hərəmxana yerləşirdi. Sarayda mirqəzəb (cəllad), aşpazbaşı, abdarbaşı*, qəhvəçi-çayçı ustabaşı, tövləbaşı (xan atlarına baxan), qatırbaşı, ləntərbəşi (əhərlərə baxan), çelodarbaşı (üzəngi və kəmərlərə baxan) şəkarbaşı (ov işlərini nizamlayan) sandıqdarbaşı, anbardarağası vəzifələri vardı. Xanın şəxsi mühafizəçiləri – qulamlar, sarayın təhlükəsizliyinə, xan səfər edən zaman onun mühafizəsinə cavabdeh idilər.

Dördüncü fəsildə xanlığın hərbi qüvvələri haqqında qısa məlumat verilir. Hüseynqulu xanın sərdar- baş komandan olmasına baxmayaraq, qardaşı Həsən xan onun müəyyən səlahiyyətlərini öz üzərinə götürmüşdü.

Həsən xan, habelə mehmandarın (qonaqların qarşılınması, yerləşdirilməsi, yola salınması işlərinə başçılıq edən) səlahiyyətlərini yerinə yetirirdi.³

Xanlığın ordusu nizami döyüşçülər- qulamlarla yanaşı, qeyri-nizami elat çəriklərindən ibarət idi. İrəvan xanlığının 1000 nəfərlik piyada taboru Abbas Mirzənin ordusu ilə birlikdə Av-

¹ Yenə orada, s.112-113.

* Arxaizm.mənası-iç, içəri; Xan saraylarında evin ailə və qadınlara məxsus hissəsi.

² G.Bournoutian. The Khanate of Erevan under Qajar rule. 1795-1828, s.114.

* O)Rəis, məmur; su işlərinə baxan; padşahı içməli su ilə təmin edən

ö) məclisdə qəhvə, su və ya çay paylayan

³ G.Bournoutian. The Khanate of Erevan under Qajar rule. 1795-1828, s.115.

ropa təlimi görmüşdü. Xanlığın ordusu əsasən İrəvan və Sərdarabad qalalarında cəmləşmişdi. Burnutyan bir neçə yüksək rütbəli zabitin adını çəkir, qeyd edir ki, kürd qeyri-nizami süvariləri yardımçı qüvvə rolunu oynayır, cənub mahalların qorunmasına cavabdeh idilər.¹

C.Burnutyan bu fəsildə dini qurumlar haqqında məlumat verir, dini qurumların xandan və məmurların müdaxiləsindən azad olduğunu açıqlayır. Xanlıqdakı müsəlman ruhanilərinin başında şeyxül-islam dururdu. Cümə məscidində ibadətlərə başçılıq edən imam cümə, şəriət məhkəmələrinin başçıları qazılar – mütəvəllilər ali müsəlman ruhaniləri təbəqəsinə, mollalar, axundlar, moizəçilər və ya vaizlər, kiçik məscidlərin imamları aşağı təbəqəyə daxil idilər.²

Erməni ruhanilərinin başçısı Eçmiədzin katolikosu idi. O, müxtəlif yeparxiyaların, kilisə əmlakının idarə olunmasına nəzarət edirdi. Onun arxiyepiskoplar, yepiskoplar və dyakonlardan ibarət iki yüzə qədər əlaltısı var idi.³ Erməni kilisəsinin mülkləri, yağcı-xaran presləri, daş karxanaları, ildə 15.000 vedrə şərab istehsal etməyə imkan yaradan üzümlükləri vardı. Katolikosluq ermənilərin birlik mərkəzi olmaqla yanaşı, siyasi mərkəzi rolunu oynayırdı. Hüseynqulu xanın hakimiyyətini rus işğalı hakimiyyətindən daha mütərəqqi hakimiyyət kimi səciyyələndirən Burnutyan yazır: “Hüseynqulu xan, onun məmurları bölgənin xeyri nəminə siyasi-iqtisadi və sosial amilləri səmərəli şəkildə birləşdirmişdi. Xanın iyirmi illik hakimiyyəti, onun xanlığa öz ailəsinin mülkü kimi münasibəti İrəvanı müstəsnalaşdırmışdı. Bərpa olunmuş suvarma kanalları əhaliyə yeni bağ-bağçalar salmağa və yeni dəyirmanlar tikməyə imkan verdi. Təhlükəsiz yollar, karvansaraylar və rabitə sistemləri, - bunların hamısı ticarət üçün yeni imkanlar yaradır, xanlığa əhalinin axınını həvəsləndirirdi. Burada motivasiya praktik olmaqla yanaşı, siyasi səciyyəyə daşıyırdı. Hərçənd xan öz

¹ Yenə orada, s.116-117.

² Yenə orada, s.118.

³ G.Bournoutian. The Khanate of Erevan under Qajar rule. 1795-1828, s.119.

səlahiyyətlərinin müəyyən hissəsini yerli məmurlara həvalə etmişdi, o cümlədən, vergiyığanlara, ermənilərin nümayəndələrinə arxalanırdı, o, inzibati aparata, xüsusən, onun maliyyə qollarına nəzarət edə bilirdi. O, heç vaxt imkan vermirdi ki, hər hansı inzibati qol öz gücünü digər inzibati qola və ya xana qarşı cəmləşdirsin”.¹ C.Burnutyanın gətirdiyi faktlar bir daha sübut edir ki, Azərbaycanın başqa xanlıqlarında olduğu kimi, İrəvan xanlığında da idarəçilik, monarxiya sistemi əsasında həyata keçirilirdi.

Əsərin beşinci fəslində torpaq sahibləri, vergilər haqqında məlumat verilir. Xəssə və ya xalisə, divani, tiyul, mülk, vəqf, habelə ayrı-ayrı tayfalara məxsus torpaq mülklərinin olduğunu yazan müəllif xalisə və ya xəssə torpaqlarının çox cüzi olduğunu qeyd edir.² Tiyul, divani, mülk torpaqları isə çoxluq təşkil edirdi.³ Bizcə, Burnutyana tayfalara, yaxud tayfa başçılarına xidmətləri müqabilində verilən otlaqları, digər torpaqları ayrıca mülkiyyət kateqoriyası kimi qələmə verməklə əslində, yanlışlığa yol vermişdir.

Fəsilə torpaqdan istifadə qaydaları haqqında xeyli məlumat verən müəllif, xanlıqda yığılan vergiləri, ödənişləri altı qrupa bölür:

1) Torpaq və əmlak vergiləri; nağd pul və ya məhsul formasında ödənilən vergilərin əksəriyyəti torpaqlardan, digər daşınmaz əmlakdan alınırdı. Mal-cəhət, cütbaşı, dəzgahbaşı kimi vergilərin adı çəkilir.⁴

2) “Motevacahat” və ya “ixracat” kimi ümumi ad altında qruplaşdırılan dolay və fəvqəladə vergilər. Burnutyana yazır ki, “vücühate-divani” və “qulluqpulu” – divan məmurları və ordu, “ixracatlı-qala” – qalalar və qarnizonlar, “rəsmi-vəzarət” – vəzir və ya mistofsi üçün, dağalıq və ya “darugəyi” – dağa, “ehdas” –

¹ Yenə orada, s.134-135.

² G.Bournoutian. The Khanate of Erevan under Qajar rule. 1795-1828, s.134-135.

³ Yenə orada, s.135-136.

⁴ Yenə orada, s.150-151.

qazılar, məhkəmə hakimləri üçün toplanırdı.¹

3) Fərdi və ya adambaşı vergilər: şəhərdə yaşayan, yaşı 15-dən yuxarı kişi cinsinə mənsub şəxslərdən yığılan bu vergi “başpulu” və ya “səranə” adlanırdı.

4) Xidmət formasında ödənilən vergilər: əhali “əvarez” və ya “əvarezat”, “parakar”, “biyar”, “kar”, “şekar” və “suxra” kimi müxtəlif adlar altında icbari əmək mükəlləfiyyətləri ödəyirdi. Əvarez hər bir kəndlinin öz iş heyvanlarından istifadə etməklə divani, tiyul və ya mülk torpaqlarında ildə iki gün işləməsini nəzərdə tuturdu. İldə üç gündən altı günədək təşkil edən biyar – qalaların inşası, kanalların qazılması, məscid və ya kilsələrin tikilməsi, təmiri və s. işlərdə iştirakdan ibarət idi.²

5) Hədiyyələr formasında ödənilən vergilər: Novruzda və ya digər bayramlarda bağışlanılan hədiyyələr: “peşkəş”, “novruzı” və ya “eydi”.

6) Dini ianələr: zəkat, xüms və s.³

Ümumiyyətlə vergilərlə bağlı bölmədə bir dolaşıqlıq nəzərə çarpır. Burnutyən fəvqəladə və dolaylı vergiləri bir qrupda birləşdirsə də sonradan dolaylı vergiləri ayrıca qrupa ayırır. Dükanlardan, rəngləmə emalatxanalarından, karvansaraylardan, baliq bazarlarından yığılan rüsumlar daxil edilir. Adətən, bu vergilərin yığılması iltizama verilirdi. Burnutyənin yazdığına görə, nağd pulla ödənilən bütün birbaşa vergilər ya bütöv məbləğ, ya da “boniçe” şəklində təyin olunurdu. Yəni hər bir inzibati vahidin ödəyəcəyi verginin ümumi məbləği müəyyənləşdirilir, icma və ya kənd özü bu məbləği ayrı-ayrı adamlar arasında bölüşdürürdü. İmkanlı şəxslər icmanın vergi yükünün daha çox hissəsini ödəyirdi. Müəllif nümunə kimi göstərir ki, Zəngibasar mahalındakı Hacı İlyas kəndində 3 imkanlı ailə kəndə düşən bütün boniçəni ödəyirdi. Bəzi mahallar boniçəni pulla deyil, məhsulla ödəyirdilər.

Müəllif Naxçıvan xanlığı və Azərbaycanın digər xanlıq-

¹ Yenə orada, s.153.

² G.Bournoutian. The Khanate of Erevan under Qajar rule. 1795-1828, s.154.

³ Yenə orada, s.156.

ları ilə müqayisədə, İrəvan xanlığında vergi yükünün əhalinin gəlirinə nisbətini daha yüngül sayır, rus işğalı dövründə əhali-dən qat-qat çox vergi alındığını qeyd edir. O yazır: “Rus işğalın-dan və yeni rus vergi siyasətinin yürüdülməsindən 20 il sonra deyilənlərə görə, İrəvan sakinləri farsların (azəri türklərinin - Z.H) ədalətli vergi siyasətini həsrətlə xatırlayır, işğalçıların qey-ri-mütəmadi, dözülməz ağır olan vergilərindən qəzəblənirlər-miş”.¹

İ.Şopen Hüseynqulu xanın aqrar və vergi siyasətini şərh edərkən onun “son dərəcə müdrik, mahir, əla bir inzibatçı” oldu-ğunu vurğulayır, xanın məskunlaşdırılmamış əraziləri məskunlaş-dırdığını, bağlar, meşələr saldırdığını, kanallar inşa etdirdiyini, bölgəyə yeni sakinlər cəlb etdiyini, toxum, alətlər verməklə kənd-lilərə köməklik göstərdiyini, xanlığı əyalət hakimi kimi deyil, öz əmlakına can yandıran şəxsi sahib kimi idarə etdiyini yazırdı.² Hətta rus imperiyasının yüksək rütbəli rəsmisi, Qafqazın general-qubernatoru baron V.F.Razen qraf Çernişevə 30 aprel 1836-cı il-də ünvanlandığı məktubunda Hüseynqulu xanın vergi siyasətinə belə açıqlama verir: Sərdar sakinlərin müflisləşməsinə yol vermi-rdi ki, nəticədə gəlir mənbəyindən məhrum olmasın.³ C.Burnutya-nın saydıqlarında XVIII əsrə aid vergi adları, bütün təsərrüfat ter-minləri, İrəvan xanlığının ümumi sosial-iqtisadi mənzərəsi əsa-sən, Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimidir. Deməli sa-dalanmış bütün faktlar İrəvan xanlığının Azərbaycanın ənənəvi tarixi inkişafının davamı olmasını bir daha sübut edir.

Əsərin sonuncu, altıncı fəslə xanlığın kənd əhalisinin hə-yat tərzinə həsr edilmişdir. C.Burnutyan düzgün olaraq qeyd edir ki, İrəvan şəhəri xanlığın inzibati, iqtisadi və mədəni mərkəzi idi. Xanlar, bəylər, sultanlar, mirzələr, ağalar, məliklər və axundlardan ibarət elitar imtiyazlı təbəqə əhalinin cəmi 5%-ini

¹ Yenə orada, s.166.

² И.Шопен. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху присоединения к Российской империи, СПб., 1852.

³ АКАК, т. VII с.394, 516.

təşkil etsə də, xanlığın həyatında aparıcı rol oynayırdı.¹

Əhalisinin sayına görə İrəvanı “orta ölçülü şəhər” sayan müəllif XVIII yüzilliyin sonu – XIX yüzilliyin əvvəllərində burada 1700 evin olduğunu, bunlardan 800-ə qədərinin Şəhri məhəlləsində, 600-dən çoxunun Təpəbaşı məhəlləsində, 300-dən çoxunun isə Dəmirbulaq məhəlləsində yerləşdiyini yazır.²

Şəhərdə yeddi karvansaray, beş meydan və meydanların ortasında üstü örtülü bazarda üç yüzə qədər dükanın olduğu qeyd edilir. Karvansaraların artırmaları, eyvanlarının altında çoxlu dükanlar vardı. Şəhərdə ikisi qalada, digərləri ticarət mərkəzlərində yerləşməklə 8 böyük məscid vardı. Kitabda qeyd olunur ki, hər məsciddə bağlı hamam vardı, onların gəlirləri məscidə çatırdı.³ Şəhərdə 200-ə qədər müsəlman ruhanilərin olduğunu yazan Burnutyen ermənilərin əhalinin yalnız beşdən bir hissəsini təşkil etmələrinə baxmayaraq, kilsələrin və qriqoryan ruhanilərin kifayət qədər çox olduğunu qeyd edir. Şəhərdə altı kilsə vardı.⁴ Məscidlərin və kilsələrin nəzdində məktəblər fəaliyyət göstərirdi. Cümə məscidinin nəzdindəki mədrəsədə 200 tələbə təhsil alırdı. Müsəlman din xadimləri şəriət məhkəmələrində hakimlik, məscidlərdə vaizlik edirdilər.⁵

C.Burnutyen İrəvan şəhərində fəaliyyət göstərən tacirləri dörd qrupa bölür: topdansatışla məşğul olan sövdəgərlər; “binahdar”, yaxud “bazarı” adlanan, öz istehsal etdikləri məhsulu satanlar; mallarını qapı-qapı düşüb satan xırdavatçılar (bəzzazlar); öz köşklərindən və bəzən də şəhərdən kənarda müxtəlif mallarını satanlar.⁶ Müəllif əsas ticarət yollarının üstündə yerləşdiyi üçün İrəvanın tranzit ticarətdə mühüm rol oynadığını qeyd edir. Şəhərə Azərbaycanın digər xanlıqlardan, qonşu Türkiyə və Gürcüstan-

¹ G.Bournoutian. The Khanate of Erevan under Qajar rule. 1795-1828, s.170.

² Yenə orada, s.171.

³ G.Bournoutian. The Khanate of Erevan under Qajar rule. 1795-1828, s.172.

⁴ Yenə orada, s.174.

⁵ Yenə orada, s.175.

⁶ Yenə orada.

dan, İran (Cənubi Azərbaycan) və Rusiyadan mal idxal və ixrac edilməsi izlənilir. Daha sonra müəllif tacir və sənətkar birlikləri (həmkarlar) haqqında məlumat verir. O yazır ki, XIX əsrin ikinci onilliyində İrəvan şəhərində 1400-dən çox müsəlman və 450-yə qədər erməni sənətkarı və əsnafı yaşayırdı. Yüzdən çox həmkar birliyi vardı.¹ Qida ilə bağlı sahələrdə yalnız müsəlmanlar çalışırdı, ermənilər natəmiz sayıldıklarına görə bu sahəyə buraxılmırdılar. C.Burnutyanın zorxanaların ətrafında cəmləşmiş lutilər (lüm-penlər) haqqında məlumatı maraq doğurur.

Burnutyana xanlığın əhalisinin 90%-inə qədərini təşkil edən kəndlilərin vəziyyəti, onların həyat tərzini haqqında məlumat verir, ermənilərin ayrıseçkiliyə məruz qalaraq onlardan daha çox vergi yığıldığını iddia edən tarixçiləri tənqid edərək yazır ki, onlar erməni kəndlilərinin müsəlman kəndlilərinə nisbətən daha fərəvan yaşaması barədə tarixi qaynaqlarda olan məlumatları bilərəkdən qulaqardına vururdular.²

Müəllif iş heyvanlarının sayının əkinçilərin məhsul bölgüsündə aldıkları nəticənin miqdarında əks olunduğunu, erməni kəndlilərinin belə heyvanlara daha çox sahib olduğunu nəzərə alaraq erməni kəndlilərinin nisbətən yaxşı yaşadıqlarını söyləyir.³ Daha sonra o yazır: “İran və Yaxın Şərqi digər yerlərində kəndlilərin həyat tərzini barədə zaman-zaman hiddətli şərh verən Avropa səyyahları İngiltərədə, qitədə (yəni Avropanın materik hissəsində – Z.H.) və Rusiyada kəndlilərin vəziyyətinin bir çox hallarda daha acınacaqlı olduğunu görmürdülər”.⁴ Erməni kəndlilərinin üstünlüyü ondan ibarət idi ki, onlar əsasən İrəvan şəhərinin ətrafında məskunlaşmışdılar, məhsullarının artığını şəhərdə satmağa daha çox imkanları var idi. Bu həm də ermənilərin İrəvan bölgəsinə köçmə olduqlarını bir daha sübut edir: onlar əvvəldən bu diyarda

¹ G.Bournoutian. The Khanate of Erevan under Qajar rule. 1795-1828, s.179-180.

² Yenə orada.

³ Yenə orada, s.184.

⁴ Yenə orada, s.184.

yaşasaydılar, bütün bölgələrdə təmsil oluna bilərdilər.

C.Burnutyen İrəvan xanlığında ikitarlı və üçtarlı əkin sisteminin yayıldığını qeyd edir. Münbit sahələrdə – üçtarlı, az münbit sahələrdə – ikitarlı sistemdən istifadə edirdilər.¹ Kənddə başlıca olaraq buğda, arpa, düyü, pambıq, kətan, lobyə və müxtəlif yağ çiyyələri becərilirdi. Mahallarda və İrəvan ətrafında 300-dən çox bağ- bağçanın olduğu, ildə 5 min tonadək meyvə toplandığı qeyd edilir.²

Müəllif kənd sahibkarlığı haqqında müəyyən məlumat verir, bu işlə daha çox ermənilərin məşğul olduğunu söyləyir.

C.Burnutyen İrəvan xanlığında əhalinin, xüsusən də ermənilərin yaxşı dolandığını təsdiqləyərək yazır: “Fars hökmrənliyinin sonuncu ilk onilliyi ərzində xanlıqda hər hansı sosial narazılıq barədə dəlillər yoxdur. Kəndlilərə həddən artıq zülm verildikdə, onlar həmin yeri tərk edir: bu dövr ərzində hər hansı kəndli qıyamı və ya mühacirəti barədə məlumat olmadığı üçün güman etmək olar ki, administrasiya ümumilikdə kənd sakinlərinə sərt münasibət bəsləmirdi. Qonşu xanlıqlardakı kəndlərdən əhali İrəvana axışdı, çünki burada Sərdar onlara aşağı dərəcəli vergi tətbiq ediləcəyini vəd edərək, xam torpaqları yenidən məskunlaşdırırdı. Hüseynqulu xanın hakimiyyəti dövründə İrəvan xanlığında sosial təlatümün nişanələri, kənd yerlərində quldurluğun və şəhərdə zorakılıq hallarının hiss olunacaq dərəcədə artmasını təsdiqləyən məlumat yoxdur”.³

Müəllif əhalinin güzəranının yaxşı olmasının səbəbini digər xanlıqlarla müqayisədə, İrəvan xanlığında rəncbərlərin az olması ilə izah edir.⁴ Onun bu müddəası ilə tam razılaşmaq olar. Ticarətin həcmi, ev heyvanlarının sayı, yığılmış məhsulun həcmi, kənd əhalisinin həyat səviyyəsinin göstəricisi kimi qeyd olunur. Əhalinin həyat səviyyəsinin kifayət qədər yüksək olmasını

¹ G.Bournoutian. The Khanate of Erevan under Qajar rule. 1795-1828, s.187.

² Yenə orada, s.189-190.

³ Yenə orada, s.190.

⁴ Yenə orada, s.191.

sübuta yetirmək üçün Burnutyana çox maraqlı müqayisə aparır. Xanlıqda 110 hacı, 235 məşədi, 344 kərbəlayı və 71 moqaddasis (Qüdsü ziyarət edən xristianlar – Z.H.) vardı. Nağd pulla ödənilmək şərti ilə Məkkəyə ziyarət – 150, Məşhədə – 75, Kərbəlaya – 50 və Qüdsə – 120 tümənə başa gəldiyini nəzərə alaraq, xanlığın sonuncu iki onilliyində edilmiş bu səfərlərin 60.000 tümənə başa gəldiyini söyləmək olar ki, bu da xanlıq üzrə divana nağd pulla ödənilən vergilərin illik məbləğindən ikiqat çox idi. Deməli, vergilər toplandıqdan sonra əhalidə kifayət qədər pul qalırdı ki, ziyarətə getməyə imkan yaranırdı.¹

İrəvan xanlığında əhalinin vəziyyətinin yaxşı olduğunu təsdiqləyən Burnutyana müləhizələrini yekunlaşdırır: “Belə vəziyyətdə hətta rus rəsmiləri xanlıqdakı yaxşı güzəranı etiraf etməyi özlərinə borc bilirdilər. Onlar anlayırdılar ki, İrəvanın sosial-iqtisadi sağlamlığının əsas səbəbi xanlığın sosial və iqtisadi həyatında administrasiyanın fəal iştirak etməsidir. Kəndlərdə kanallar çəkilib əhaliyə toxum və alətlərlə yardım göstər-məklə, şəhər əhalisinə ticarət və digər xidmətlərlə köməklik et-məklə xan həm hamıya, həm də özünə xeyir verirdi. Əldə olan məlumatlar göstərir ki, İrəvan xanlığı ifrat zülm və istismardan azad idi. Səfəvi dövlətinin yüksək inkişaf səviyyəsini bərpa edən Hüseynqulu xan Qacarın 20 illik hökmranlığı xanlığın iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırdı”.² Sadalanan faktlar xanlıqlar dövrü üçün ən mükəmməl idarəetmə sisteminin mövcudluğunu bir daha təsdiq edir.

Əsərin sonunda müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, rus iş-gəlinədən sonra xanlıq ərazisində vəziyyət pisləşməyə doğru kəskin sürətlə dəyişmişdi. İlk növbədə, müsəlman elitanın və elatların çox hissəsi xanlığı tərk etmiş, yəhərqayıma, çəkməçilik, silah-darlıq, zinət əşyaları və silahqayıma sahəsində olan ticarət kəskin sürətdə azalmış, elatların gətməsi ilə bölgənin yağ, pendir, yun və ətlə təchizatı xeyli pisləşmişdi. Yun tədarükünün kəskin

¹ G.Bournoutian. The Khanate of Erevan under Qajar rule. 1795-1828.

² Yenə orada, s.192.

azalması toxuculuq istehsalının tənəzzülə uğramasına səbəb olmuşdu. Üstəlik, rusların qoyduğu ağır tariflər tacirlərin xanlığa gəlməsini əngəlləyirdi.

İrəvanın işğalından 25 il sonra buraya səyahət etmiş baron fon Hakstauzen yazırdı: “Şəhər (İrəvan) ağır yük altındadır və ondan həddən artıq vergilər tutulur. Belə olan halda, bu gəlir mənbəyinin itirilməsi onun sakinləri üçün ciddi bir fəlakətdir. Şəhərdən tələb olunur ki, ictimai binalar, körpülər və yollar, polis, barışdırıcı baş hakim, onun məmurları, dövlət işçiləri, şəhər hakimi və s. üçün böyük məbləğdə vəsait toplansın. Ticarət və kommersiya fəaliyyəti ağır yük altındadır; yerli tacirlər əvvəllər Türkiyədən İrana keçirilən hər at yükü çəkisində olan mal üçün 2 abbası ödəməli olurdusa, bu gün İrana (Cənubi Azərbaycana) göndərilən mallardan 10%-lik ixrac rüsumu, gətirilən mallardan eyni məbləğdə idxal rüsumu tutulur”.¹

Burnutyan rusların ağır vergi siyasətindən həm müsəlmanların, həm də ermənilərin əziyyət çəkdiyini qeyd etsə də, ermənilərin rus işğalından sonra müəyyən faydalar götürdüyünü etiraf edir. İrandan və Osmanlı imperiyasından 45.000-dək erməni mühaciri gəlmiş, müsəlmanların kütləvi surətdə İrəvandan getməsi isə ermənilərin daha çox münbit əkin yerləri və otlaq sahələrinin əldə etməsinə imkan yaratmış, erməni mənşəli əhalinin sayı artdıqca onun sosial gücü və statusu artmışdı.²

Ümumiyyətlə qeyd etməliyik ki, bir sıra erməni yazarlarının sərəsəm ərazi iddialarının tərəfində dayanan C.Burnutyanın İrəvan xanlığına həsr etdiyi əsəri xarici müəlliflər sırasında, - xüsusən müəllifin mənşəyi nəzərə alınmaqla - xanlıq haqqında yazılmış qiymətli, az-çox obyektivliyin gözlənilməli kitabıdır. Xanlığın son üç çərəkədə üzləşdiyi siyasi təlatümləri əhatəli əks etdirən müəllif eyni zamanda, diyarın sosial-iqtisadi, mədəni və s. sahələrinə dair maraqlı bilgilərlə oxucunu heyrləndirə bilir. Bununla belə, C.Burnutyan bəzi məqamlarda etnik kökünü

¹ А.Гакстаузен. Закавказский край, с.200-201.

² G.Bournoutian. The Khanate of Erevan under Qajar rule. 1795-1828, s.193.

unuda bilmir, bir sıra hallarda proseslərə milli mənsubiyyət müstəvisindən nəzər yetirir.

V.Melikyanın yeni çap olunmuş məqaləsində¹ XIX əsrin ilk otuzilliyində Cənubi Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalında diplomatik vasitələrin tətbiq edilməsi məsələləri işıqlandırılmışdır. Təbii ki, müəllif, digər erməni yazarları kimi, İrəvan xanlığının ərazisini “Şərqi Ermənistan” kimi təqdim edir. Onun ifrat saxtakarlıqlarından biri Rusiya-İran müharibəsinin başlıca olaraq “Şərqi Ermənistan” ərazisində getməsinə söyləməsidir. V.Melikyanın yazdıqlarından belə çıxır ki, XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda Rusiya-İran ziddiyyətlərinin əsas səbəbi və obyektı İrəvan xanlığı idi.²

O, həyasızcasına Pəmbək, Lori, Qazax və Şəmşəddini Gürcüstana tabe edilmiş erməni qəzaları adlandırır. Bu azmış kimi, Ecmiədzin katolikosu vəzifəsinə namizədlər Danil və David arasında gedən mübarizənin Rusiya-İran müharibəsinin başlanması üçün bəhanə hesab edir³ və daha sonra yazır: “Lakin bu ölkələrdən heç birinin (Rusiya və İran – Z.H.) ölkənin köklü sakinlərinə, ilk növbədə, ermənilərə və gürcülərə məxsus olan Zaqafqaziyaya sahib çıxmağa hüquqi əsasları yox idi”.⁴ Göründüyü kimi, müəllif köklü sakinlərin – ataxton türklər olduğunu dilinə belə gətirmək istəmir. Halbuki oğuz-türk qəbilələrinin və tayfa birliklərinin Cənubi Qafqazda, o cümlədən bu gün Ermənistan Respublikası adlanan ərazidə məskunlaşma tarixi tarixin özü qədər qədimdir. Sonrakı zaman mərhələlərində, dövrlərdə, xüsusilə ilkin orta əsrlərdə bu yerlərə böyük sayda və ardıcıl olaraq digər türkmənşəli qrupların gəlişinə isə təəccüblənməyə dəyməz. Əvvəla ona görə ki, bunu ümumdünya miqراسiya prosesləri çərçivəsində nəzərdən keçirmək gərəkdir; ikincisi, tanınmış rus

¹ В.Меликян. Дипломатическая подготовка завоевания Закавказья в 1801-1828 г. [http://www.rau.am, downloads/Vestnik](http://www.rau.am/downloads/Vestnik).

² Yenə orada., c.4.

³ Yenə orada.

⁴ Yenə orada, c.7.

tarixçisi L.Qumilyovun nəzəriyyəsinə istinad etsək, təbii ki, ərəb xilafəti dönəmindən başlayaraq oğuz-türk tayfalarının Cənubi Qafqaza sürətlənmiş axını passionar partlayışın nəticəsi idi. Daha sonrakı dövrdə Ərəb Xilafətində türk mənşəli səlcuqların siyasi hakimiyyət iddialarını ortaya qoymasını isə artıq bölgədə etnik türk dominantlığının göstəricisi hesab etmək olar (Məlum həqiqətdir ki, Abbasi sülaləsinin formal varlığına baxmayaraq, IX-XI əsrlərdə de-fakto geniş ərəziyə malik xilafət türk əsilli səlcuqların idarəçiliyinə keçmişdi). Bölgədə etnik türk üstünlüyünün monqol-tatar yürüşlərindən xeyli əvvəl mövcud olmasını isbatlayan digər dəlilləri də nümunə kimi göstərmək olardı. Lakin mübahisəni uzatmadan qeyd etməliyik ki, bir-birini əvəzləmiş Sacilər, Atabəylər, Çobanilər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər, Əfşarlar, nəhayət, Qacarlara qədər davam etmiş bu tarixi gerçəklik yalnız Rusiyanın Cənubi Qafqazı ilhaq etməsindən sonra mərhələ-mərhələ, həm də zorakılıqla dəyişdirildi.

III FƏSİL

İRƏVAN XANLIĞININ TARİXİ RUS, GÜRCÜ VƏ DİGƏR ÖLKƏLƏRİN TARİXŞÜNASLIĞINDA

3.1. İrəvan xanlığının tarixi rus və gürcü tarixşünaslığında

Rus-sovet tarixşünaslığında Azərbaycanın xanlıqlar dövrü İ.P.Petruşevskinin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Azərbaycanın son orta əsrlər, o cümlədən xanlıqlar dövrü tarixinin müəyyən aspektlərini araşdıran müəllif faktları təhrif etməkdən çəkinməmişdir. O, Əmir Teymurun müharibələri zamanı ermənilərin bir xalq olaraq məhv edildiyini, onların əvəzinə sözügedən konkret coğrafi məkanda Mərkəzi Asiyadan gəlmiş türk tayfalarının məskunlaşdığını iddia edir.

Müəllif İrəvan xanlığı tarixini Ermənistan tarixi kimi qələmə almış (xanlıqlar dövründə dünyanın heç bir coğrafi məkanında Ermənistan dövləti mövcud olmayıb – Z.H.) bu xanlığın ərazisində baş vermiş hadisələri ermənilərin adına çıxmışdır. İ.P.Petruşevski yazır: “Qafqaz Ermənistanının böyük hissəsi İrəvan və yaxud Çuxursəd əyalətinə, digər hissəsi isə (Şəhur, Dərələyəz və Zəngəzur), bəzi şimal hissələri ilə birlikdə, Qarabağ əyalətinə daxildir”.¹ Göründüyü kimi, Azərbaycanın qədim ərazisi İrəvan xanlığını xəyali Ermənistan ərazisinin bir hissəsi kimi qələmə verməyə çalışan tədqiqatçı, həm də digər qədim Azərbaycan ərazilərini erməni dövləti kimi təqdim edir.

İ.Petruşevskinin əsərlərində ermənilərlə bağlı bütün hadisələrin Eçmiədzin kilsəsindən kənara çıxmadığı, qarşıya qoyulan bütün məsələlərin bu kilsə və ona məxsus mülkiyyətlə bağlı olduğu açıq-aydın izlənilir. Sadalanan təhriflərə baxmayaraq,

¹ И.Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI веке XIX вв. Ленинград, изд-во ЛГУ, 1949, с.74.

İ.Petruşevskinin əsərlərinin İrəvan xanlığı tarixinin tədqiqində müəyyən əhəmiyyəti vardır.

Rus-sovet tarixçisi O.Markova İrəvan xanlığının tarixini tədqiq edərək, Azərbaycan sovet tarixçilərindən daha obyektiv mövqe nümayiş etdirmiş və əsərinin 311-ci səhifəsində verdiyi xəritədə İrəvan xanlığını Gəncə və Naxçıvan xanlıqları ilə yanaşı, gürcü çarlığından asılı Azərbaycan xanlığı olduğunu etiraf etmişdir.¹ O.Markova XVIII yüzilliyin ikinci yarısında Cənubi Qafqazda iri dövlətlərin mənafeyinin toqquşduğu bir vaxtda İrəvan xanlığının Kartli-Kaxetiya çarlığı, Rusiya, İran, Osmanlı dövlətləri ilə siyasi münasibətlərini tədqiq etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, müəllif İrəvan xanlığı tarixinə ardıcıl obyektiv münasibət bəsləmir. Rus hökumətinin İrəvan və digər Azərbaycan xanlıqları hesabına Ermənistan dövləti yaratmaq cəhdini Ermənistan dövlətinin bərpası kimi dəyərləndirir.* Müəllif İ.Eminin fəaliyyətini ermənilərin saxtakarlıq ənənəsinə uyğun Ermənistanın azad edilməsi kimi dəyərləndirir.² Digər tərəfdən, O.Markova Ağa Məhəmməd xan Qacarın 1795-ci ildə Cənubi Qafqaza hücumu zamanı İrəvan xanlığının müqavimətsiz təslim olduğunu qeyd edir.³ Halbuki İrəvan xanlığı bu yürüş zamanı Ağa Məhəmməd xanın qoşunlarına güclü müqavimət göstərmişdi.

H.İbrahimbəylinin 1969-cu ildə Moskvada nəşr edilmiş əsərində⁴ XIX yüzilliyin ilk otuzilliyində Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya dövləti tərəfindən işğalı tədqiq edilmişdir. Əsərdə birinci və ikinci Rusiya-İran, Rusiya-Osmanlı müharibələri ətraflı

¹ О.Маркова. Россия, Закавказье и международные отношения в XIX веке, Наука, 1966, с.11.

* Görəsən, ermənilər İ.Petruşevskinin başına hansı tacı qoymuşlar ki, o bu yanlışlıqları söyləməyə vadar olmuşdur

² О.Маркова. Россия, Закавказье и международные отношения в XIX веке, Наука, 1966, с.134.

³ Yənə orada, s.288.

⁴ Х.Ибрагимбейли. Россия и Азербайджан в первой трети XIX в. (Военно-политическая история). Москва, Наука, 1969.

təsvir edilir, İrəvan xanlığı ərazisində gedən döyüşlər haqqında müxtəsər məlumat verilir. Təəssüf ki, müəllifin mövcud mənbələri bilməməsi onun yanlış müddəalar söyləməsinə zəmin yaradır. O, İrəvan xanlığını Azərbaycan xanlıqlarından ayırır, bu xanlığı Ermənistan dövləti, Həsən xanı səhvən sonuncu İrəvan xanı kimi təqdim edir.

İrəvan xanlığı tarixinin təhrif olunması müxtəlif ensiklopedik məlumatlarda izlənilir. 30 cilddən ibarət “Böyük Sovet Ensiklopediyası”nın 9-cu cildində İrəvan xanlığı tarixi ilə bağlı məlumat verilmişdir.¹ İrəvan xanlığı Şərqi Ermənistanın ərazisi kimi təqdim edilir, xanlığın XVII əsrin əvvəlində yarandığı, İrəvan şəhəri isə birmənalı erməni şəhəri adlandırılır.

Ensiklopediyada Nadirin Cənubi Qafqaza yürüşü, İrəvan qalasının fəthi ilə bağlı qeydlərdə də çoxsaylı yanlışlıqlar izlənilir, habelə Həsən xan yanlış olaraq sonuncu İrəvan xanı kimi təqdim edilir.

Gürcü-sovet tarixşünaslığında İrəvan xanlığına qarşı münasibət ziddiyyətli olmuşdur. Tamamilə yanlış müddəalar 1946-cı və 1962-ci illərdə nəşr edilmiş “Gürcüstan tarixi” dərsliklərinin ikinci nəşrində müşahidə edilir. Hər iki nəşrdə İrəvan xanlığı ilə bağlı hadisələr təkrarlanır. Birinci nəşrdə İrəvan müsəlman, yəni Azərbaycan xanlığı kimi təqdim edilir. İkinci nəşrdə isə bir qədər fərqli mövqe izlənilir. Erməni siyasi xadimlərinin “Ermənistanı”, yəni İrəvan xanlığının azad edilməsi planları, İ.Eminin vahid gürcü-erməni dövlətinin yaradılması ilə bağlı fəaliyyəti işıqlandırılır.²

Kitabda 1751-ci ilin axırlarında Təbriz hakimi Azad xanın (əslində, Azad xan urmiyalı Fətəli xan Əfşarın xidmətində idi – Z.H.) İrəvana hücumu, II İrakli ilə savaqları zamanı çarın fəaliyyəti şişirdilir və tarixi həqiqətə ziddir. Azad xanın məğlub

¹ Большая Советская Энциклопедия. Т.9. М, Изд-во «Советская Энциклопедия», 1972, с.89-90.

² История Грузии. Т.I, 1946, с.432; 1962, с.391-392; 1946, с.402-403; 1962, с.359.

olaraq geri qayıtması yanlış iddiadır.¹ Əslində Azad xan bu savaşa qələbə çalaraq öz yaxınlarından birini İrəvana hakim təyin etmişdi.

Dərsliklərdə təhrif edilmiş məqamlardan biri 1779-cu ilin sentyabrında II İraklinin İrəvan xanlığına hücumu ilə bağlıdır. Qeyd edilir ki, İrəvan xanı II İraklidən bağışlanmasını xahiş edib və çar Kartlidə olan hadisə ilə bağlı xanın xahişini qəbul edərək tələsik Tiflisə qayıdıb. Halbuki məlum hadisələr zamanı irəvanlılar, Məhəmməd xan başda olmaqla, gürcü qoşunlarına güclü müqavimət göstərərək təslim olmayıblar.²

İrəvan xanlığının bir müddət Kartli-Kaxetiya çarlığından asılılığı dərsliklərdə təhrif edilir.

Gürcü sovet tarixçisi G.Kikodzenin “II İrakli” əsərində İrəvan xanlığı tarixinin müəyyən aspektləri tədqiq edilir. Əsərdə Kartli-Kaxetiya çarı II İraklinin həyat fəaliyyəti İrəvan xanlığı ilə əlaqələri araşdırılır. Müəllif İrəvan xanlığı ərazisini Ermənistan ərazisi hesab edir.³ G.Kikodze gürcü çarlarının şəkili Hacı Çələbi xan tərəfindən məğlub edilməsinin Dağıstan və Azərbaycan əhalisinə böyük təsir göstərdiyini, Gəncə, İrəvan, Qazax və Borçalıda Gürcüstandan ayrılmağa göstərilən meylin gücləndiyini vurğulayır.⁴ Müəllif İrəvan xanlığı ərazisində Nadir şahın sərkərdəsi Azad xanla II İrakli arasında gedən savaşa bağlı faktları digər gürcü tədqiqatçıları kimi təhrif edir.

Q.Paycadzenin “Georgiyevsk traktatı” əsəri Rusiya ilə Kartli-Kaxetiya çarlığı arasında bağlanmış 1783-cü il müqaviləsinə həsr edilmişdir. Müəllif həmçinin, İrəvan-Kartli-Kaxetiya münasibətlərini araşdırır, ziddiyyətli, yanlış iddialar söyləyir.⁵

¹ Yenə orada, s.393.

² Yenə orada, 1946, s.437.

³ Г.Кикодзе. Ираклий Второй. Изд-во «Заря Востока», Тбилиси, 1948, с.58.

⁴ Г.Кикодзе. Ираклий Второй. Изд-во «Заря Востока», Тбилиси, 1948, с.62.

⁵ Г.Пайчадзе. Георгиевский трактат. Тбилиси, изд-во «Мейниреба», 1983, с.57.

O, 1604-cü ildə İrəvan xanlığının əsasının “Şərqi Ermənistan” ərazisində I Şah Abbas tərəfindən qurulduğunu, İrəvan xanlığının erməni dövləti olduğunu söyləyir.¹ Rus, gürcü tarixçilərinin yanlış mülahizələrinin əsas səbəbi çar Rusiyası və Sovet hakimiyyətinin Azərbaycana qarşı dəyişməz siyasətinin nəticəsidir. Çoxsaylı mənbələrin tədqiqi ermənilərin yüzillikliklər boyu mühüm yerlərdə (arxivlərdə, kitabxanalarda, muzeylərdə, müxtəlif nəşriyyatlarda tərcümə mərkəzlərində, xəbərlər agentliklərində) tarixi faktları saxtalaşdırma bilən təşkilatlarda özlərinə yer edə bilmələridir. Dəhşətli olan, bu millətin nümayəndələrinə verilən dəstəkdir, onların çirkli oyunlarının iştirakçıları və qurbanları (bilərəkdən yaxud bilmədən) olmalarıdır.

3.2. İrəvan xanlığının tarixi İran və digər ölkələrin tarixşünaslığında

İranlı tarixçi Səməd Sərdariniyanın İrəvan xanlığı tarixilə bağlı “İrəvan müsəlmanlar yurduymuş” əsərində² İrəvanın qədimdən müasir dövrə qədərki tarixi təsvir edilir. Müəllif ön sözdə yazır: “Hazırda Ermənistan Respublikasının paytaxtı və əhalisi ermənilərdən ibarət olan bir şəhər kimi tanınan Yerevan əsrlər boyu İranın (burada İran dedikdə yəqin ki, coğrafi anlam nəzərdə tutulur, bəllidir ki, 1935-ci ildədək İran dövləti mövcud olmayıb bu ərazilər Azərbaycan dövlətlərinin tərkib hissəsi idi.) adi vilayətlərindən biri və müsəlman sakinli diyar, habelə yadelli işğalçılar qarşısında möhkəm qala hesab olunub”.³

Müəllif “Çuxursəd” adlı bölmədə Çuxursəd vilayətinin (bəylərbəyliyi) yaranması, sərhədləri, inzibati-ərazi bölgüsü,

¹ Yenə orada, s.57.

² S.Sərdariniya. İrəvan müsəlmanlar yurduymuş (fars dilində). Tehran, (h-ş.) 1380 (miladi 2002).

³ Yenə orada, s.3.

bu adın mənşəyi haqqında təfəsilatı ilə məlumat verir, vilayətin əhalisinin başlıca olaraq Azərbaycan türklərindən ibarət olduğunu, vilayətdə hakimiyyətin Qaraqoyunlu tayfa birləşməsinə daxil olan Sədli tayfasına məxsusluğunu vurğulayır. Daha sonra müəllif İrəvan şəhərinin Səfəvilər dövrünü əhatə edən bilgiləri açıqlayır.

Əsərdə “İrəvan xanlıqlar dövründə” adlı ayrıca bölmə mövcuddur. S.Sərdariniya İrəvan xanlığının yaranma tarixi haqqında məlumat verir, xanlığın 12 mahala bölündüyünü,¹ yanlıs olaraq ilk İrəvan xanının Hüseyinli xan Qacar olduğunu yazır.² O, 1793-cü ildə Hüseyinli xanın vəfat etdiyini, taxta Məhəmməd xanın çıxdığını söyləyir.

Qeyd edilir ki, 1751-ci ilin baharında urmiyalı Fətəli xan Əfşar ordusunun böyük bir hissəsi ilə İrəvana yönəlib, şəhəri mühasirəyə aldı, lakin Kartli hakimi II İrakli irəvanlılara yardım göndərdiyindən Urmiya qoşunları İrəvanın mühasirəsindən əl çəkib Kartliyə hücum etdi, baş verən döyüşdə urmiyalılar gürcülərə qalib gəldilər.³

Əsərdə Kərim xan Zəndin Urmiya şəhərinə hücum etdiyi zaman, bir sıra Azərbaycan xanları ilə birlikdə, irəvanlı Hüseyinli xanın da, aldadılaraq Şiraza aparılması haqqda bilgilər izlənilir.⁴

“İrəvan Ağə Məhəmməd xan Qacar dövründə” adlanan bölmədə 35 günlük mühasirədən sonra İrəvan qalasının Ağə Məhəmməd xanın hakimiyyəti altına keçməsi vurğulanır.⁵ Müəllif qeyd edir ki, Məhəmməd xanın təbəçiliyi zahiri səciyyə daşıyırdı, gizləncə Osmanlı sultanı ilə əlaqə saxladığı üçün Qacar onu hakimiyyətdən kənarlaşdırıb, yerinə Əliqulu xanı təyin edir. Ağə Məhəmməd xan qətlə yetirildikdən sonra Əliqulu xanı İrə-

¹ Yenə orada, s.53.

² Yenə orada, s.54.

³ S.Sərdariniya. İrəvan..., s.55.

⁴ Yenə orada.

⁵ Yenə orada, s.60.

vandan qovurlar.¹

“İrəvan İran-Rusiya müharibələrində” adlı bölmədə müəllif yazır: “İran-Rusiya müharibələrinin hər iki mərhələsində İrəvanın müsəlman əhalisi çar Rusiyasının təcavüzkar qüvvələri qarşısında elə bir dəyanət, vətənpərvərlik nümayiş etdirib ki, onların müqavimət və şücaəti İranın müasir (Cənubi Azərbaycan - Z.H.) tarixinin qızıl səhifəsini yaratmışdır”.² Müəllifin irəvanlıların qəhrəmancasına vuruşmasına verdiyi qiymət nə qədər dü-rüstdürsə, İrəvan xanlığının İran tarixinin qızıl səhifəsi olduğunu söyləməsi bir o qədər yanlışdır. Çünki o zaman İrəvan xanlığının müsəlman əhalisi məhz azəri türklərindən ibarət idi və tarixi yaddaşa ən qiymətli müəkkəblə yazılan sətirlərlə Azərbaycan türkləri fəxr etməlidir!

Müəllifin Gülüstan müqaviləsinə görə, Rusiya tərəfindən ilhaq edilmiş Arazdan şimaldakı Azərbaycan torpaqlarını İran ərazisi sayması yanlışdır.

İrəvanlıların qəhrəman müqavimətinin çar I Nikolayı narahat etdiyini söyləyən³ müəllif fransız Jan Yunirə istinad edir, çoxsaylı mənbələrdə, həmçinin tarixi ədəbiyyatda rast gəlinmə-yən bilgiləri oxucuya çatdırır: “1804-cü ildə Sisianov İrəvana yürüş edən zaman rus komandiri Dalov öz dəstəsi ilə İrəvanın qərb hissəsinə daxil ola bildi. Bundan qəzəblənən müsəlmanlar öz heyflərini azan verməklə çıxdılar, sonra da Abbas Mirzənin göndərdiyi Quranın köməyi ilə işğalçıları şəhərdən qovmağa nail oldular.

Rusların hücumlarının qarşısını almaq üçün irəvanlılarla ərzurumlu Əmin paşa öz aralarında birgə mübarizə aparmaq barədə razılıq əldə etməyə çalışırdı. İrəvanlı Hüseynqulu xanla Əmin paşa 1811-ci il avqustun 30-da Arpacayın sağ sahilində, Magızborda qalasında görüşürlər. Görüş zamanı magızbordalı Qara bəyin tapşırığı ilə yerli üslubda libas geymiş kürd atlı qəfil

¹ Yenə orada, s.61.

² Yenə orada, s.67.

³ S.Sərdarniya. İrəvan..., s.70.

Əmin paşanı tapanca atəşi ilə başından vurub qətlə yetirdi. Paşanın əsgərləri geri döndülər”.¹

Müəllifin yazdığına görə, İrəvan şəhəri ruslar tərəfindən işğal edildikdən sonra şəhərin əksər tikililəri dağıdıldı, Paşkeviç məscidlərdən birinin kilsəyə çevrilməsi barədə göstəriş verdi.²

İrəvanlı Hüseynqulu və Həsən xanların Naxçıvanın sabiq hakimi Kərim xanın müqavimət göstərmələri I Nikolayı çox qəzəbləndirdi. Məhz bu səbəbdən Türkmənçay müqaviləsinin Arzun şimalında əmlakları olan şəxslərə həmin əmlakı satmağa və ya dəyişməyə üç il müddət verən 12-ci maddə bu şəxslərə şamil edilmədi.³ Müəllif 1828-ci ildə 88 yaşlı Hüseynqulu xanın vəfat etdiyini söyləyir.⁴

Müəllif İrəvan müsəlmanlarına qarşı gerçəkləşdirilmiş soyqırım, qətləmədən xilas olmuş ailələr haqqında məlumat verir.

Əsərdə “XIX əsrin astanasında İrəvanın iqtisadi mənzərəsi” adlı xüsusi bir bölmədə müəllif Carlz İsəviyə istinadən İrəvanın iqtisadi vəziyyəti haqqında məlumat verir, ustalarla şagirdlərin arasında mövcud münasibətləri təsvir edir. İrəvan şəhərində çalışan çəkməçilər, duluzçular, bənnalar, dəmirçilər, nalbəndlər, dərzilər, pinəçilər, gümüş mütəxəssisləri, metal ustaları, dülgər və taxta ustaları, sərracları və s. sayı göstərilir. Qeyd edilir ki, müəyyən peşələrdə (çörəkçilər) şagird əvəzinə fəhlələr çalışırdı. Ümumiyyətlə, İrəvanda 722 ustanın, 667 şagirdin çalışdığı qeyd edilir.⁵

İrəvanda pambıqçılığın inkişaf, pambığın ixrac edildiyini, şəhərin ipək yolu üzərində yerləşdiyini nəzərə alsaq bura müsafirlərin və tacirlərin çox gəldiyinin xanlıq paytaxtının mühüm ticarət

¹ Yenə orada, s.75.

² Yenə orada.

³ Yenə orada, s.76.

⁴ Yenə orada, s.76.

⁵ S.Sərdarniya. İrəvan..., s.63-65.

mərkəzinə çevrildiyinin şahidi olarıq.¹

S.Sərdəriyyə İrəvan qalasının memarlıq baxımından “Şərqi türk məntəqələrinin mühüm mədəniyyət ocaqlarından sayıldığını vurğulayır, qeyd edir ki, onun tarixi abidələri, o cümlədən XVIII əsrin nadir və qiymətli incilərindən olan Xan Sarayı və Göy məscid səyyahları heyrətə salmışdır. Müəllif qalada, bundan əlavə, 7 məscidin, 2-3 mərtəbəli evlərin, xeyli sayda karvansarayların və digər abidələrin olduğunu, həmçinin şəhərin Gürcü, Culfa, Sərdar, Tağlı, Sulu, Susuz, Hacı karvansaraylarının hər birində dükanların fəaliyyət göstərdiyini qeyd edir.”²

Məhz Hüseynəli xanın Göy məscidi inşa etdirdiyini, bu işin başa çatması üçün Təbrizdən ustaların dəvət edildiyini söyləyən müəllif, məscidin tikilməsi ilə bağlı hadisələri belə şərh edir: “Məscidin bünövrəsi qoyulduqdan sonra sənətkarlar qəfil-dən qeyb oldular. Hüseynəli xan tikinti işlərini davam etmək məqsədilə başqa ustaları dəvət etsə də, heç kəsin bu işi öhdəsinə götürmək istəmədi. Bir müddət sonra Təbrizli ustalar geri dönüb qeyb olmalarının səbəbini belə izah edirlər ki, bünövrənin quruması üçün bir il vaxt lazım idi. Biz xanın bu möhləti verəcəyinə inanmadığımız üçün icazəsiz getməyə məcbur olduq”.³ Beləliklə S.Sərdəriyyənin “İrəvan müsəlmanlar yurduymuş” əsəri tarixşünaslığı dəyərli bilgilərlə zənginləşdirmiş, digər mənbələrdə olmayan yeni faktları tədqiqata cəlb etmişdir.

İrəvan xanlığı tarixinə bəzi Qərbi Avropa ölkələri tarixçilərinin əsərlərində rast gəlirik.

Belə ki, 1936-cı ildə Ser Con Mak Neyl 7 fəsil və yekun bölmə daxil olmaqla “Rusiyanın Şərqə ekspansiyası və oradakı cari mövqeyi” adlı əsər yazmışdır. Con Mak Neyl Tehrana 1800-ci ildə səfir kimi göndərilmişdi.

I Rusiya-İran müharibəsinin başlanmasını təsvir edən müəllif qeyd edir ki, 1804-cü ildə Fətəli şah Qacar ona tabe ol-

¹ Yenə orada, s.69.

² Yenə orada.

³ S.Sərdəriyyə. İrəvan..., s.56.

maq istəmədiyi üçün İrəvanlı Məhəmməd xana qarşı ordu göndərmişdi. Məhəmməd xan Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı general Sisianovdan yardım göstərməsini xahiş edib, əvəzində qalada rus qarnizonu yerləşdirmək üçün razılıq vədi vermişdi.¹ Sisianov bu təklifdən faydalanmaq məqsədilə İrəvana hücum edir. Rus sərkərdəsi Ermənistanda Eçmiədzini tutsa da, Məhəmməd xan İrəvan qalasını ona təslim etməkdən imtina edir. Ruslar ərzaq qıtlığı və düşmənin hücumlarına məruz qaldıqları üçün mühasirəni yarımçıq dayandırıb geri çəkirlər.²

Makneyl Azərbaycan xalqının qədim yurdu İrəvan xanlığını yanlış olaraq Ermənistan adlandırır, həm də heç bir mənbəyə istinad etmədən bunu edir. Müəllif beşinci fəsildə bir qədər siyasi məsələləri təhlil etməyə çalışır, xanlıqda və bütövlükdə Cənubi Qafqazın rus hökmrənliyi himayəsinə keçməsinin Osmanlı və İran üçün böyük bəla olduğunu vurğulayır. Gülistan müqaviləsinə əsasən Gürcüstanın, Smeretiyanın, Minqerilliyanın, Dərbəndin, Bakının, fars Dağıstanın, Şirvan, Şəki, Gəncə, Qarabağın, Muğanın və Talışın bəzi hissələrinin Rusiyanın təbəəliyinə keçdiyini qeyd edir. Makneyl ilk üç adı çəkilən coğrafi yerlərdə, həmçinin Qarabağda cüzi sayda xristianların, digər ərazilərdə bütövlükdə müsəlmanların yaşadığını iddia edir, bu bölgələrdə müsəlmanların üstünlüyünü təsdiqləyir.

Müəllif xanlıqların idarəçilik sistemini Avropadakı hər hansı feodal baronun öz torpaqlarında tətbiq etdiyi idarəçilik sisteminə bənzədiyini açıqlayır. Mülki idarəçilik sistemində çoxsaylı qüsurların olduğunu, Rusiya hakimiyyəti möhkəmləndikcə rusların daha çox rəğbət bəslənilən xalq olduğunu, onların ağılsız, qəddarlıqla hökmrənlik etdiklərini, nəticədə müsəlmanların dini mərasimlərini dayandırmağa belə nail olduqlarını, məscidlərin tövləyə, yeməxanaya çevrildiyini söyləyir, molla-

¹ Ser Con Makneyl. Rusiyanın Şərqi ekspansiyası və oradakı cari mövqeyi (ingiliscə). 1836, s.56.

² Ser Con Makneyl. Rusiyanın Şərqi ekspansiyası və oradakı cari mövqeyi (ingiliscə). 1836, s.56-57.

ların əhəmiyyətinin azaldığını, idarəetmə formalarının müsəlmanların maraqlarına zidd olduğunu açıqlayır.

Beləliklə, Ser Con Makneyl 1836-cı ildə “Rusiyanın Şər-qə ekspansiyası və oradakı cari mövqeyi” əsərində rus işğalından sonra bütün xanlıqlarda müsəlmanların sıxışdırıldığını, onların dini əqidələrinin təhqir edildiyini daha sonra Krımda müsəlmanların tamamilə sıxışdırıldığını və bu təhlükənin Cənubi Qafqazda da təkrarlanacağı təhlükəsinin olduğunu vurğulayır.

NƏTİCƏ

XVIII yüzilliyin ortalarında tarixi Azərbaycan ərazisində təşəkkül tapmış bir sıra feodal dövlətlər sırasında İrəvan xanlığı önəmli yer tutur. Özünün müstəsna coğrafi mövqeyi bu xanlığı daim müxtəlif güc mərkəzlərinin işğalçı niyyətlərinə daxil edirdi. Bölgə Cənubi Qafqazla digər məmləkətlər arasında keçid qovşağı olmaqla bərabər, həm də siyasi xəritəsi əsrlər boyu cızılan “Ermənistan dövləti” üçün uyğun məkan hesab edilirdi. Məhz buna görə Qərbi Azərbaycanın İrəvan diyarı keşməkeşli bir tarixə malikdir.

Müstəqil dövlətçilik ənənələrini özündə ehtiva edən, 1828-ci ilə gədər mövcudluğunu qoruya bilən İrəvan xanlığının tarixi uzun müddət Azərbaycan tarixşünaslığının ögey münasibətinə tuş gəlmişdir. Bunun başlıca səbəbi sovet dövrünün ideoloji direktivləri, tərənnümü yalnız boş səsdən ibarət saxta beynəlmiləlçilik, xalqlar dostluğu prinsipləri idi. Onların elmə sirayəti bir sıra Azərbaycan-sovet tarixçilərində korafəhmlik yaratmış, digərləri isə milli duyğulara sahib olduqları halda, təhdidlərə məruz qalmamaq üçün “susmaq öhdəliyi götürmüşlər”.

Milli salnaməmizdə, qan yaddaşında silinməz izlər buraxmış xanlıqlar sırasında öz fərdiliyi ilə seçilən, rus imperiyasının işğalçı qüvvələrinin hücumlarına rəşadətlə müqavimət göstərmiş İrəvan xanlığı tarixinə unutqanlıqdan, erməni-sovet elmi icmasının baxışı isə, əksinə, yetərindən artıq istiqanlı olmuşdur. Rusiyanın İrəvan xanlığının işğal etməsinin 150-ci ildönümünü 1978-ci ildə təntənə və şöqlə qeyd etdiklərini onlar əsla gizlətmirdilər. Çünki məhz bu “tarixi birləşmə” vətənsiz xalqa “Şərqi Ermənistan”da “qədim Ararat krallığı”nı bərpa etməyə vəsilə oldu. Növbəti dövrlərdə isə II Dünya müharibəsindən sonrakı dönmə qədər repatriantlar (mühacirlər) məlum bölgədə demoqrafik vəziyyəti dəyişdirdi, 1988-ci ilin deportasiyasından sonrasa Ermənistan de-fakto monoetnik dövlətə çevrildi.

Azərbaycan tarix elminin fədakar nümayəndələri müstə-

qilliyimizin ilk çağlarından İrəvan tarixi ilə bağlı boşluqların aradan qaldırılması üçün var-güclərini səfərbər etmişdir. Doğrudur, hələ XX əsrin 20-ci illərində dərc edilmiş bir sıra əsərlərdə İrəvan xanlığı haqqında obyektiv məlumatlara rast gəlmək mümkün idi. M.Vəlilinin (Baharlı) 1923-cü ildə nəşr olunmuş Azərbaycan Respublikası haqqında məlumat səciyyəsi daşıyan kitabında, R.İsmayılovun “Azərbaycan tarixi” və C.Zeynalovlunun “Muxtəsər Azərbaycan tarixi” əsərində İrəvan xanlığı obyektiv olaraq Azərbaycan xanlığı kimi təqdim edilmişdi. Bunlarla yanaşı, H.Dəlilinin “Azərbaycanın cənub xanlıqları” əsərində XVIII əsrin ikinci yarısında Cənubi Azərbaycan xanlıqlarının siyasi, iqtisadi və idarəçilik sistemilə bərabər, İrəvan xanlığının Urmiya, Xoy xanlıqları ilə siyasi münasibətlərinə səthi toxunulmuş, bu xanlığın coğrafi mövqeyi Ermənistan ərazisi kimi qeyd olunmuşdu. Müəllif bu fikri açıq-aydın səsləndirməsə də, keçmiş Səfəvi dövləti ərazisində, o cümlədən “Ermənistan ərazisi”ndə xırda dövlətlərin yarandığını iddia etmişdir.

Son iyirmi ildə müntəzəm diqqət mərkəzində olan problem bir çox alimlərin ortaya qoyduğu elmi əsərlərdə öz əksini tapmışdır. 1997-ci ildə F.Əliyevin U.Həsənovla birgə “İrəvan xanlığı”, M.Süleymanovun “İrəvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalı”, R.Hüseynovun “Ulu yurdum İrəvan” adlı əsərləri işıq üzü görmüşdür. V.Umudlunun 2004-cü ildə işıq üzü görmüş “Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı” əsəri XIX əsrin ilk onilliklərində Azərbaycanda müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizənin öyrənilməsinə həsr edilmiş, burada İrəvan xanlığının Rusiya işğalçılarına qarşı mübarizəsi də öz əksini tapmışdır. G.Nəcəflinin 2007-ci ildə işıq üzü görmüş “XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaradılması cəhdləri” kitabında Rusiya və Türkiyədə çap edilmiş arxiv sənədləri ilə yanaşı digər elmi ədəbiyyata müraciət edilmişdir.

AMEA Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun bir qrup əməkdaşı İrəvan xanlığının tarixinə həsr edilmiş çox dəyərli bir

əsər ortaya qoymuşdur. Azərbaycan tarixşünaslığının son sözü hesab edilən “İrəvan xanlığı (Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi)” kitabında təkzibolunmaz ilk mənbələr əsasında İrəvan xanlığı ərazisinin Azərbaycanın tərkib hissəsi olması sübuta yetirilir, xanlıq əhalisinin etnik tərkibi araşdırılaraq əksəriyyətinin Azərbaycan türklərindən ibarət olması göstərilir. Kitabda İrəvan xanlığının sosial-iqtisadi həyatı, sərhədləri, inzibati bölgüsü, daxili idarəçilik sistemi, qonşu dövlətlər və xanlıqlarla münasibətləri, xanlığın XIX əsrin əvvəllərində yadelli işğalçılara qarşı mübarizəsi, Rusiya dövləti tərəfindən işğalı, ən başlıcası, ermənilərin İran və Osmanlı dövlətindən işğal olunmuş İrəvan xanlığı ərazisinə köçürülməsi məsələləri tədqiq edilir.

İrəvan xanlığının tarixi bölgə ilə sıx təmasda olan digər dövlətlərin elmi ədəbiyyatında, o cümlədən rus, erməni, gürcü tarixşünaslığında əksini tapmışdır. Bu sırada 1992-ci ildə erməni əsilli ABŞ tarixçi-yazarı C.Burnutyen İrəvan xanlığının son dövrünə (1795-1828) həsr olunmuş kitabı xüsusi qeyd olunmalıdır.

Rusiya imperiyası tərəfindən işğal olunmuş İrəvan xanlığı ərazisinə xüsusi məqsədlə köçürülən ermənilər ilə bağlı bəzi mənbələrin müqayisəsini aparan Burnutyen mövqelərin üst-üstə düşmədiyini qeyd edir. O, rus və erməni tarixçilərinə istinad etməklə bölgəyə İrandan və Osmanlı imperiyasından köçürülmüş ermənilərin sayı ilə bağlı fərqli rəqəmlərin mövcudluğunu dilə gətirir. Müəllif statistik məlumatlarda olan bu fərqləri sadalanmış mənbələrin qeyri-dəqiqliyi, hesablamaların texniki və sistematik araşdırma olmaması ilə izah edir. Lakin ən başlıcası odur ki, müəllif çar hökumətinin köçürmə siyasətinin arxasında duran siyasi məqsədləri aşkarlamağa əsla səy göstərmir. Bədii çalarlı cümlələr arasında gizlədilmiş bu həqiqət təbii ki, onu bəzi rus-sovet və erməni tarixçiləri ilə eyniləşdirir.

C.Burnutyen, təbii ki, əksər xarici müəlliflər kimi, İrəvan xanlığının ərazisini, həm də təkcə İrəvan xanlığının deyil, eləcə də Qarabağ, Gəncə və Naxçıvan kimi Azərbaycan ərazilərini

“Şərqi Ermənistan” ərazisi adlandırır. Müəllif bir sıra mühüm məsələlərlə bağlı şəxsi mövqeyini faktların müqayisəli təhlili və yazı üslubu arasında məharətlə gizlətməyə çalışır, hətta qınadığı rus-sovet və erməni tarixçilərindən fərqlənməyən, bəzən ziddiyyətli, bir çox hallarda isə həqiqətdən uzaq, gah aşkar, gah da sətiraltı görünən qərəzli mövqe nümayiş etdirir. Bu, şəxsiz ki, müəllifin əksər tarixi həqiqətlərə milli ehtiraslar bucağı altında yanaşmasından irəli gəlir.

Bununla belə, C.Burnutyan sonuncu İrəvan hakimi Hüseynqulu xanın xarici görkəmi, ağıllı olması və igidliyini qeyd edir, rus-sovet və erməni tarixçilərini “müsəlman hökmdarlığının bütün tarixini dözülməz, xüsusən də ermənilər üçün ağır bir dövr kimi baxmağa meyilli olduqlarına” görə tənqid edir. O, yazır ki, onların bir çoxu müxtəlif mənbələrdən təcrid olunmuş sitatlar gətirməklə haqsız olaraq Hüseynqulu xanı qəddar, səriştəsiz və rüşvətxor hökmdar olmaqda günahlandırır”. Müəllif Xaçatur Abovyanın “ola bilsin ki, İrəvan heç vaxt sərdar kimi bu cür mehriban haqq tərəfdarı və vicdanlı adam görməmişdi” sözlərini sitat gətirir və qeyd edir: “Hüseynqulu xanın hakimiyyətinin cəmi bir neçə ili ərzində İrəvan şəhər əhalisinin sayı dörd min nəfərdən 13-14 minə çatmışdı. Doğrudan da ilk mənbələrin əksəri Hüseynqulu xanı adil, müdrik və bacarıqlı bir dövlət xadimi kimi səciyyələndirirlər. Məsələn, çar hökumətinin Cənubi Qafqaz haqqında kitab yazmaq məqsədilə göndərdiyi baron Avqust fon Hakstauzen yazırdı “...şikayəti olan hər bir kəs onun (Hüseynqulu xanın – Z.H.) yanına gedə bilirdi: o, gecə-gündüz çalışırdı ki, əyalətinin rifahını qaldırsın və onun xatirəsi hələ də tatarlar və ermənilər tərəfindən ehtiramla yad olunur. O, bərbad hala düşmüş kanalı bərpa etdirib onu xeyli yaxşılaşdırdı və nəticədə İrəvanın ətraflarında böyük bir səhəni məhsuldar bağ zonasına çevirib onu sakinlər arasında bölüşdürdü”.

Ağıllı və müdrik hakimə “erməni minnətdarlığı” xəyanət oldu. Öz tarixində bir çox yadellilərə rəşadətlə müqavimət göstərmiş İrəvan qalası düşməyə təslim edildi. Şəhər qapılarını rusların

üzünə açan ermənilər əvvəlcə Erməni əyalətinin yaradılmasına nail oldular. Sonradan İrəvan quberniyası adlandırılan bu əzəli Azərbaycan torpağına yeni-yeni mühacirlərin axını bölgədə etnik nifaqın ilk təməl daşını qoydu. Qısamüddətli Ermənistan Respublikası (1918-1920-ci illər), onu əvəzləmiş müttəfiq Ermənistan SSR və nəhayət, 1991-ci ildə SSRİ-nin qalıqlarından yığılmış müasir Ermənistan öz yaranışı üçün kimə minnətdar olduğunu və kimə xidmət etdiyini açıq-aydın ortaya qoydu.

Bu gün bədnam qonşularımız eyni xəyanətləri təkrarlaşdırmaqla milli kimliklərinə yazılmış “xəyanətkar” sözünü bir daha təsdiqləyirlər. Coğrafi yer adlarını dəyişdirmək, abidələri dağıtmaq və s. ilə yaşadıkları ərazilərin azəri-türk keçmişini unutturmağa çalışsalar da, onlar bilirlər ki, nə vaxtsa bu diyarı öz həqiqi sahibinə qaytarmalı olacaqlar. “Bu proses artıq başlamışdır” demək düzgün olardı, çünki xislətində var-dövlət yığmaq, rifah arxasınca qaçmaq, “harada yaşayışım yaxşıdırsa, ora – Vətəndir” düşüncəsinə malik ermənilər Ermənistanı tərk edir. Kütləvi miqrasiyalar nəticəsində yaranmış demoqrafik boşluq, iqtisadi tənəzzül, gələcək perspektivsizlik “Nuh övladları”nın hansı dövlətçilik şüuruna sahib olduğunu bir daha əyani nümayiş etdirir.

Belə bir şəraitdə Azərbaycanın tarix elmi sadəcə, seyrçi kimi qalmamalı, öz üzərinə düşən vəzifələri yerinə yetirməlidir. İkili standartlar, xristian təəssübkeşliyi, siyasi mənfəətlər buzlağı nə qədər qalın olsa da, bir gün mütləq əriyəcək, əvvəl-axır dünya birliyi haqlı olduğumuzu qəbul edəcək, haqqımızı tanıyaçaq!

ƏDƏBİYYAT

1. Абдуллаев М. Ханлыглар вь рус мцстямлякячи-лийи дюврцндя Шимали Азярбайъанда аграр мцнасибятляр. Багы, Адилотьу, 2005.
2. Азярбайъан тарихи (ян гядим заманлардан XX ясрядяк). Ы ьилд. Багы, Азярдювлятняшр, 1994.
3. Азярбайъан тарихи (узаг кечмишдян 1870-ъи илляр гядяр). Багы, 1996.
4. Дялили Щ. Азярбайъанын ьянуб ханлыглары (ХВЫЫЫ ясрин икинъи йарысында). Багы, Елм, 1979.
5. Ящмядова Ф. Няриман Няриманов – идеал вь эерчяклик. Багы, Азярбайъан, 1998.
6. Ялийев Ф., Щясянов У. Иряван ханлыьы. Багы, Азярняшр, 1997.
7. Ялякбярли Я. Гярби Азярбайъан. Ы ь. Ведибасар мащалы. Багы, Аьрыдаь, 2000.
8. Ялякбярли Я. Гярби Азярбайъан. ЫЫ ь. Зянгибазар, Зярнибасар вь Гьрхбулаг мащаллары. Багы, Аьрыдаь, 2003.
9. Ялийев И. Даьлыг Гарабаь; тарих, фактлар, щадисяляр. Багы, Елм, 1989.
10. Ялийев И. Азярбайъан Милли Елмляр Академийасынын иллик цмуми йыьынъаьында чыхышы. АМЕА-нын “Елм” гязети, 10 май 2011-ъи ил
11. Ясяд М., Фон Вайсл М. Аллащу Якбяр. Багы, Азярбайъан, 1998.
12. Гафарова З. Иряван галасынын гящряманъасына мцдафьяси тарихиндян. Тцркмянчай – 180 (мягальяляр топ-лусу). Багы, 2009, с.23-29.
13. Григорйан В. Иряван ханлыьы ХВЫЫЫ ясрин сонунда (1780-1820). Йереван, 1958 (Ермянинъядян Азярбайъан дилиня тярьцмья едян С.Щясянов - АМЕА А.А.Бакиханов адына тарих институтунун Елми архиви Фонд №1, оп.5, инв. №261).

14. Щясянов Ъ. Азярбайъан бейнялхалг мцнасибятляр системиндя. 1918-1920. Багы, Азярняшр, 1993.

15. Щясянов Щ. Тцркмянчай: ядалиятсиз мцгавиляйя апаран йоллар онун мягсяди вя фаяйялы нятиьяляри. Тцркмянчай –180, с.6-14.

16. Щцсейнов Р. Иряван ханлыьынын Русийайа бирляшдирилмяси тарихиндян. Багы, Щярби няшрийят, 1997.

17. Иряван яйалятинин иъмал дяфтяри. Арашдырма тарьцмьа гейд вя ялавялярин мцяллияфляри академик З.Бунйадов, т.ъ.н. Мяммядов (Гараманлы) Щ. Багы, Елм, 1996.

18. Исмайылов М., Ялийев Ф. Иряван ханлыьы. Зяка, 1992, №3-4, с.68-70.

19. Иряван ханлыьы. Русийа ишьалы вя ермянилярин Шимали Азярбайъан торпагларына кючцрцлмяси (Й.Мащмудов, Т.Мустафазадя, вя б-нын редактясяля). Багы, 2009, с.574

20. Макнейл Ъ. Русийанын Шяргя експансийасы вя орадакы ьари мювгейи (инэилисья), 1836.

21. Мяммяздадя М. Милли Азярбайъан Щярякаты. Багы, Азярняшр.

22. Мещдийев Р. Эорус 2010: Абсурд театр мювсцмц. Багы, Шярг-Гярб, 2010.

23. Няъяфли Э. ХВЫЫЫ ясрдя Азярбайъан яразисиндя ермяни дювляти йарадылмасы ьящдяри. Багы, Нурлан, 2007.

24. Няриманов Н. Мягаля вя мяктублар. Багы, Азярбайъан, 1925.

25. Сцлейманов М. Иряван ханлыьынын Русийайа бирляшдирилмяси тарихиндян. Багы, Щярби няшрийят, 1997.

26. Сярдаринийа С. Иряван мцсялманлар йурдуймуш (фарс дилиндя). Тешран, (щ-ш.) 1380 (милади 2002).

27. Хялилли Х. Тцркмянчай мцгавилясинин щярби-сийасы нятиьяляри, Тцркмянчай –180, с.58-68.

28. Умудлу В. 1826-1828-ъи илляр щярби ямялийят-

ларынын башлыга хцсусийятляри, Тцркмянчай – 180, с.15-22.

29. Умудлу В. Шимали Азярбайган чар Русийасы тяряфиндян ишъалы вя мцстямлякячилик ялейщиня мцбаризя (1801-1828). Багы, Елм, 2004.

30. Вялили (Бацарлы) М. Азярбайган. Эобрафи-тябии этнографик вя игтисади мцлащизат. Багы, Азярняшр, 1993.

31. Зейналоьлу Ъ. Мцхтясяр Азярбайган тарихи (елми-публисистик вя тарихи китаб). Багы, Азярбайган Дювлят Китаб Палатасы, 1992.

32. Абдуллаев Г. Азербайджан в VIII веке и взаимоотношения его с Россией. Баку, изд-во АН Азерб. ССР, 1965.

33. Акты собранные Кавказской Археологической Комиссией. Т.VIII, Тифлис, 1881.

34. Акопян Т. Очерк истории Еревана, Изд-во Ереванского Университета, Ереван, 1977.

35. Алиев Ф. Азербайджан в XVII в. Историческая география Азербайджана. Баку, 1987. стр.

36. Армяно-русские отношения в XVIII в. 1760-1800 гг. Сборник документов. Ереван, Изд-во АН Арм. ССР 1990.

37. Арутюнян Б. Крупное монастырское хозяйство в Армении в XVII-XVIII вв. Издательство АРМФАН, Ереван, 1940.

38. Балаян Б. Дипломатическая история русско-иранских войн и присоединение восточной Армении к России. Ереван, 1988.

39. Большая Советская Энциклопедия, №9. Москва, Изд-во «Советская Энциклопедия», 1972.

40. Величко В. Кавказ. Баку, 1995.

41. Гакстаузен А. Закавказский край. Путевые впечатления и воспоминания барона Август фон Гакстаузена. Ч.2. Санкт-Петербург, 1857.

42. Галоян Г. Россия и народы Закавказья. Москва, Мысль, 1976.

43. Геродот. История в девяти книгах. Ленинград, 1972.

44. Грибоедов А. Записка о переселении армян из Персии в нашу област. Сочинения, т.2. Москва, 1971.

45. Дьяконов И. Предистория армянского народа. Ереван, 1968.

46. Ибрагимбейли Х. Россия и Азербайджан в первой трети XIX в. (военно-политическая история). Москва, Наука, 1969.

47. Иоаннесян А. Иосиф Эмин. Ереван, Изд-во Ереванского Государственного Университета, 1945.

48. Иоаннесян А. Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия, Из-во Ереванского Государственного Университета, Ереван 1947.

49. Иоаннисян А. Присоединение Закавказья к России и международные отношения в нач. XIX столетия. Из-тво АН Арм. ССР, Ереван, 1958.

50. История Азербайджана в 3-х томах, в 4-х частях. Баку, 1958.

51. История армянского народа, с древнейших времен до наших дней. Изд-во Ереванского Университета. Ереван, 1980.

52. История армянского народа с древнейших времен до наших дней. Ереван, 1980.

53. История Грузии. Часть 1, с древнейших времен до начала XIX в. Под редакцией С.Джанашиа. Учебник для старших классов средней школы. Тбилиси, Государственное издательство Грузинской ССР, 1946.

54. История Грузии. Часть 1, с древнейших времен до 60 годов XIX века. Учебное пособие. Тбилиси, Изд-во Учебно-педагогической литературы, 1962.

55. Кавказский календарь на 1851 г. Тифлис, 1850.

56. Коцебу М. Записки. Описание путешествия в Грузию в 1826. «Кавказский сборник».

57. Кикодзе Г. Ираклий второй. Тбилиси, «Заря Востока», 1945.

58. Маркова О. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII в. Москва, Наука, 1966.

59. Очерки истории СССР, XVIII в. Вторая половина. Москва, Изд-во АН СССР, 1956.

60. Парсамян В. История Армянского народа. 1801-1900 гг. Книга первая. Издательство «Айастан», Ереван, 1972.

61. Пайчадзе Г. Георгиевский трактат. Тбилиси, «Мецниереба», 1983.

62. Петрушевский И. Персидские официальные документы XVI – нач. XIX вв. как источник для истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении // Проблемы источниковедения сб III, 1940

63. Петрушевский И. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении XVI – начале XIX вв. Ленинград, Изд-во ЛГУ, 1949.

64. Страбон. География, XI, XIV. 1964.

Закавказье, 1801-1853 гг. АҚД Тбилиси, 1989.

65. Шавров Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье. СПб, 1911.

66. Шопен И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху присоединения к Российской империи. СПб. 1852.

67. Bournoution G. The Khanate of Ervan under Qajar rule. 1795-1828. New York, 1992.

68. Bournoution G. The population of Persian Armenia Annextion to the Russian Empire. 1826-1832. Columbia University, 1980.

69. Bournoutian G. Transcaucasia, nationalism and sosial change. Essays in the histori of Armenia, Azerbaijan and Georgia, 1996

70. Pasternadjian. Historie de l'Armenia. Paris, 1949.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL İrəvan xanlığının tarixi Azərbaycan tarixşünaslığında	11
II FƏSİL İrəvan xanlığı tarixinin erməni yazarları və tarixçiləri tərəfindən saxtalaşdırılması	57
III FƏSİL İrəvan xanlığının tarixi rus, gürcü və digər ölkələrin tarixşünaslığında	115
3.1. İrəvan xanlığının tarixi rus və gürcü tarixşünaslığında	115
3.2. İrəvan xanlığının tarixi İran və digər ölkələrin	120
tarixşünaslığında	
NƏTİCƏ.....	127
Ядзябіййат	133

Zemfira Əli qızı Hacıyeva
Tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
İrəvan xanlığının tarixşünaslığı

(Monoqrafiya)